

Gy. m. e. 1743. M. T. (eredeti). — *Fazekasok* 1685. A. M. m. e. 1737-ben III. K. — Ld. *Maros-Vásárhely*.

SZENT-MIKLÓS. (Káposztás? Maros-Torda vm.) Ld. *Meggyes*. SZILÁGY-SOMLYÓ. (Szilágy

vm.) — *Szabók* 1696. Bánffy György kormányzótól, m. e. 1690. I. L. által. — *Fazekasok* 1764. — *Szücsök* 1769., kérvénye a kormányzékhez 1804. — *Guba-takácsok, asztalosok és lakatosok* cz. sz. 1830 — 32-ből a v. t.

T

TASNÁD. (Szolnok-Doboka vm.) — *Szücsök, kötélverők, szíjgyártók* 1837. a közbirtokosok beleegyezésével a szolgabírótól nyernek czéhszabályokat (er.)

TORDA. (Torda - Aranyos vm.) — *Szücsök* az 1555. országbeli szücsök constitutioira-e hivatkozva 1629. e. m. Brandenburgi Katalin f. a. által cz. szt. s 1640. R. Gy. külön (és egy 1787. más.) — *Vargák* 1642. m. e. R. Gy. (a gy. fehérvári káptalan 1722. kiadványa.) — *Tímárok* czéhszabályait 1643. e. m. R. Gy., legújabbban 1847-ből. — *Tímárok és vargák* 1742.

— *Mészárosok* 1642. R. Gy. m. e. 1676. A. M. 1717. III. K. (a fehérvári káptalan 1771. kiadványa). Mellette »A tordai mézáros czéhnek a henteskedésről való contractusa a várossal 1778.« Czéhszabályai 1788-ból. — *Szabók* a régi magyar királyoktól és erdélyi fejedelmektől kapott privilegiumait m. e. 1643. R. Gy. — *Csizmadiák* R. Gy.-tól nyert cz. szabályait 1718. m. e. III. K. 1753; ó- és új-tordai csizmadiák cz. sz. 1811. a k. sz.-tól. — *Szíjgyártók* 1779. más. 1788. pót. — »Kötélverő társaság« 1779.

U

ÚJEGYHÁZ. *Leschkirch* (Szeben vm.) — *Vargák, szabók, kádárok, kovácsok, kerékgyártók,*

szücsök, kötél- és szíjgyártók 1589. B. Zs. m. e. és átírja 1627-ben Bn. G.

V

VIZAKNA. (Szeben vm.) — *Csizmadiák* 1841 a k. sz. (cz. b. i.)

Z

ZILAH. (Szilágy vm.) — *Szücsök* a krasznai- és bagosiakkal együtt 1511-ből nyernek kiv. lev. Báthory István erdélyi vajdától, 1594. B. Zs. m. e. 1613. B. G. — *Vargák, csizmadiák és szíjgyártók* a v. t.-tól nyert

czéhlevelét m. e. 1639. R. Gy. 1748. M. T. — *Csizmadiák* 1748. v. t. m. e. 1759. M. T. — *Szabók és nyírók* 1701. I. L. m. e. 1759. M. T.; új m. szabályok 1788-iki kiadás. — *Fazekasok* 1738. v. t.

A PÉCSI EGYHÁZMEGYE ALAPÍTÁSA ÉS ELSŐ HATÁRAI.

TÖRTÉNET-TOPOGRAFIAI TANULMÁNY.

DR. ORTVAY TIVADAR

L. TAGTÓL.

EGY TÉRKÉPPEL.

(Olvastatott a II. osztály ülésén, 1889. november 11-én.)

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

1890.

TARTALOM.

ELSŐ RÉSZ.

A pécsi egyházmegye alapítása.

I.	Lap
A pécsi egyházmegye alapító oklevele és variánsai	5
II.	
Az alapító oklevél eredeti-e?	10
III.	
Az alapító oklevél tárgyi tartalmára nézve hiteles-e?	16
IV.	
Az alapító oklevél hitelességének egyéb bizonyítékai	27
V.	
Szükséges volt-e az alapító oklevél kiadása?	31

MÁSODIK RÉSZ.

A pécsi egyházmegye első határozatai.

VI.	
Az oklevél tartalmának magyarázata: Zemogny és Thapeon	36
VII.	
Az oklevél tartalmának további magyarázata: Ozora és Lupa, Kopus és Almás	43

	Lap
VIII.	
A pécsi egyházmegye XI-ik századi határai megvilágítást nyernek a XIV. századi pápai tizedjegyzékek által	47
IX.	
Az alapító oklevél negyedik terminusa: a Kwarok	57
X.	
A Kwarok alatt nem érthető természetes vízmeder	60
XI.	
A Kwarok alatt nem érthető mesterséges hajózási esatorna	64
XII.	
A Kwarok alatt Probus esászári esatornája, a maig fenlevő Jarcina-árok sem érthető	70
XIII.	
A Kwarok ivóvíz-vezetékére sem magyarázható	74
XIV.	
A Kwarok a fruskagorai római útvonaltra vonatkozik	77
XV.	
A mai pécsi egyházmegye kiterjedése	80

ELSŐ RESZ.

A PÉCSI EGYHÁZMEGYE ALAPÍTÁSA.

I.

A pécsi egyházmegye alapító oklevele és variansai.

Hazánk püspökségei közül mindössze is csak kettőnek van fenn alapító-levelle. Egyik a veszprémi, másik a pécsi egyházmegye-é, s ez utóbbi, úgy a mint az manap olvasható, a következő:

I. Az Inchofer által közölt Levakovich-féle példány: *)

In Nomine Sanctissimae Trinitatis

Et individuae Unitatis

Stephanus Hungarorum Rex.

Noverint omnes fideles nostri, praesentes scilicet et futuri, qualiter Nos, cum consensu sanctissimi Apostolici, et in praesentia ejus Nuncii Anonís Episcopi, et aliorum omnium nostrorum fidelium Episcoporum, Marchionum, Comitum, nec non minorum quoque personarum electionem (al. erectionem) Episcopatus, qui vocabitur Quinqueeclesiensis, statuimus in honorem Dei, et omnium Sanctorum, Beniperto ibi Episcopo facto, Privilegiis terminisque ordinavimus, et confirmavimus. Primum terminum Zemegny vinculum, usque ad Thapeon vicum posuimus. Secundum Ozora, donec perveniatur ad aliam aquam, quae Clupa nuncupatur: Tertium Ropus usque ad Almas aquam: Quartum ut dicitur Reo Arok, sicuti incipiens a Danubio super Savum fluxum terminatur. Et ut

*) *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae.* Romae 1644. Posonii 1796—97. Ad annum. MIX.

hanc nostrae ingenuitas auctoritatis, stabilis et inconcussa permaneat, hanc chartam inde conscriptam, Sigilli nostri impressione insigniri iussimus.

† *Signum Stephani Regis
Hungarorum.*

Quos terminos si quis violare praesumpserit in posterum componat centum libras auri optimi, medium camerae nostrae: ac medium praefato Episcopatu, ac Rectori ejus. Et ut plus divinae irae occurrurum pateat, sciat se a Deo Patre et Filio et Spiritu Sancto, et Gloriosa Dei Genitrice Maria, et Sancto Petro Apostolo, in cujus honorom supra memoratus constructus est Episcopatus, perpetuo Anathemate damnandum et ante Tribunal Christi rationem redditurum. Datum decimo Kalend. Septemb. Indictione septima, Anno Incarnationis Domini millesimo nono, Pio Stephano regnante, anno nono. Actum in Civitate Jaurjana.

II. A somogyi conventnek Koller által közölt 1404-ik évi példánya:*)

In nomine sancte trinitatis et individue unitatis Stephanus Hungarie rex Nouerint omnes fideles nostri presentes scilicet et futuri qualiter nos cum consensu Sanctissimi Apostolici et in presencia eius nunciij Azonis Episcopi, et aliorum omnium nostrorum fidelium Episcoporum Marchyonum, Comitum nec non minorum quoque personarum, electionem Episcopatus qui vocabitur Quinquecelesiensis, statuimus in honore dei et Omnium Sanctorum Boniperto ibi Episcopo facto privilegys terminisque ordinauimus et confirmauimus. Primum terminum Zemogny viculum vsque ad Thapeon vicum posuimus, secundum Ozora, donec perueniatur ad aliam aquam, que Lupa nuncupatur. Tercium Kopus vsque ad Almas aquam. Quartum et dicitur kwarok sicut incipiens a Danobygo super Zauum fluuium terminatur. Et ut hec nostre ingenuitas auctoritatis stabilis et incommulsa permaneat, hanc Chartam inde conscriptam Sigilli nostri impressione insigniri iussimus, Signum Stephani regis Hungarie, quos terminos si quis vio-

*) *Historia Episcopatus Quinquecelesiarum.* Posonii 1782. I. 62-72.

lare presumpserit. In posterum, componat centum libras auri optimi, medium Camere nostre, ac medium praefato Episcopatu ac Rectori eius. Et ut plus diuine Ire occursum paueat, sciat se a deo patre et filio et spiritu sancto et gloriosa dei genitrice maria et a sancto Petro Apostolo in cuius honore supramemoratus constructus est Episcopatus, perpetuo anathemate dampnandum et ante tribunal Christi rationem redditurum. Datum decimo kalendas Septembris Indictione Septima, Anno incarnationis domini Millesimo Nono, pio Stephano regnante Anno nono, Actum in Civitate Jaurjana.

Összevetve egymással e két oklevelet, könnyen meggyőződhetünk arról, hogy mind a kettőnek *egy közös* régibb textus szolgált alapul, mely azonban nem lehetett a Sz. István kancelláriájából kikerült őseredeti, hanem annak egy későbbi esonka másolatpéldánya. A dolog érdemére, a történeti tényekre nézve a kettő között semmi eltérés sem forog fenn. Egyik nem mond többet vagy kevesebbet a másiknál. A mi eltérés van a két oklevélközlésben, az merőben 1. az orthografiára, 2. az interpunctióra és 3. a tulajdonnevek hangoztatására vonatkozik. Az *orthografia* a Levakovich-féle közlésben újabbkori, míg a somogyi convent másolata után készült Koller-féle közlés nagyon csekély kivétellel jól megfelel a XI-ik századi okmányok helyesírásának. Az *interpunctio* az értelem tekintetéből megfelelőbb a Levakovich-féle közlésben, de eredetibb a somogyi convent példánya után közlöttben. A *tulajdonnevek* helyesen közölvék ez utóbbiban, míg ellenben a Levakovich-félében nagyrészt határozottan tévesek. Így nevezetesen az *Ano* név hibás közlés *Azo* helyett, miután ez utóbbi név: *Actus*, *Azo*, *Azzo* alakban okmányilag kimutatható.¹⁾ Hibás továbbá a *Boniperto* név *Boniperto* helyett, mert ez utóbbi alakban az ugyancsak okmányilag kimutatható.²⁾ A *Zemogny*

¹⁾ L. Faustus Antonius Maronius: *Commentarium de Ecclesiis et Episcopis Ostiensibus et Veliternis* ezimű művét. Romae 1766. pag. 26. Azonkívül Koller: *Hist. Eppat. Quinqu.* I. 22., 64.

²⁾ Katona: *Hist. Critica Regum Hungariae stirpis Arpadianae.* Pest 1779. I. 247. Fejér: *Codex Diplomaticus.* Budae 1829. I. 305. Fuxhoffer-Czinár: *Monasteriologiae Regni Hungariae libri duo.* Pestini 1858. I. 188. Knauz: *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis.* Stri-

névnek a *Zemegny*-nél való helyesbségét nyelvi, értelmi okok látszanak bizonyítani.¹⁾ A Levakovich-féle szövegben Zemegny után olvasható *rinculum* nyilván csak toll- vagy nyomtatási hiba *viculum* helyett. A *Clupa* és *Lupa* egyaránt téves mind két közlésben.²⁾ Ép ily hibás nevek a Levakovich-féle közlésben a *Ropus Kopus* helyett³⁾ a *Reo Arok Kwarok* helyett.⁴⁾

A szerint, a mint egyes íróink az oklevelet az Inchofer-Levakovich-, vagy pedig a somogyi conventnek Koller-féle példánya után reprodukálták, terjedt el a két közlés szélesebb körben is. Közölve találjuk azt, egészen vagy töredékesen, latinul vagy magyarul, vagy együttesen mind a két nyelven is Timon Sámuel,⁵⁾ Péterffy Károly,⁶⁾ Károlyi Lőrincz,⁷⁾ Bombardus Mihály,⁸⁾ Kollár Ferencz,⁹⁾ Pray György,¹⁰⁾ Stilling János,¹¹⁾ Katona István,¹²⁾ Batthyán Ignác,¹³⁾ Fejér György,¹⁴⁾

gonii 1874. I. 40. A Praynál olvasható *Bonipert* csak toll- vagy sajtóhibánál tekinthető. *Annales Regum Hungariae*. Vindobonae 1763. I. 26. Azonkívül l. a Kollernél mondottakat i. m. I. 82.

¹⁾ Lásd alább VI. alatt.

²⁾ Lásd alább VII. alatt.

³⁾ Lásd alább VII. alatt.

⁴⁾ Lásd alább IX. alatt.

⁵⁾ *Imago novae Hungariae*. Cassoviae 1734. pag. 60. Töredékesen s latinul.

⁶⁾ *Sacra Concilia Ecclesiae R. Cath. in Regno Hungariae celebrata*. Posonii 1742. I. 6. jegyzet alatt, csupán a záradékot, latinul.

⁷⁾ *Speculum Jaurinensis Ecclesiae*. Jaurini 1747. pag. 37.

⁸⁾ *Topographia Magni Regni Hungariae*. Viennae 1750. Lib. III. cap. 14. p. 270. Egészen, latinul.

⁹⁾ *Historiae diplomaticae juris patronatus apostolicorum Hungariae Regum*. Vindobonae 1762. Lib. II. cap. 2.

¹⁰⁾ *Annales Regum Hungariae*. Vindobonae 1764. I. 92. Töredékesen, latinul. És: *Specimen Hierarchiae Hungaricae*. Posonii-Cassoviae 1776. I. 224—225. Egészen, latinul.

¹¹⁾ *Vita Sancti Stephani Regis Hungariae*. Cassoviae 1767. pag. 212. Töredékesen, latinul.

¹²⁾ *Historia Critica Regum Hungariae stirpis Arpadianae*. Pestini 1779. I. 151—153. Egészen, latinul. És: *Historia pragmatica Hungariae*. Budae 1782. I. 196—197. Töredékesen, latinul.

¹³⁾ *Leges ecclesiasticae Regni Hungariae*. Albo-Caroliniae 1785. I. 373—374. Egészen, latinul.

¹⁴⁾ *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis*. Budae 1829. I. 291—292. Egészen, latinul.

Gyurikovich György,¹⁾ Jászay Pál,²⁾ Horváth Mihály,³⁾ Balics Lajos⁴⁾ műveiben. És minthogy ezek egyike-másika sem az Inchofer- sem a Koller-féle művekből nem írta át közvetlenül a maga közlését, hanem a nevezetteknek másod- vagy harmadkézből való másolataiból, azért mind ezen írók közléseiben is újabb eltérésekre, némely sajátos helyesírási és névbeli varian-sokra találunk.

Ezektől természetesen el kell tekintenünk, ha a pécsi egyházmegye oklevelét történeti anyagul felhasználni kívánjuk. Mint legmegfelelőbbet a somogyi convent példány-másolatát kell tekintetbe vennünk, mely magyar fordításban következőleg hangzik:

A Szentháromság
és oszthatatlan egység nevében
István Magyarország királya.

Tudtára adjuk minden élő és jövődő híveinknek, hogy mi a szentséges és apostoli Úr megegyeztetével s követe Azo püspök és mások, valamennyi híveink, püspökeink, határgrófjaink, ispánjaink s egyéb kisebb személyeink jelenlétében egy püspökség felállítását határoztuk el, mely Pécsnek fog nevezetni, az Isten és minden szentjeinek tiszteletére, Bonipertet téven ott püspöknek s kiváltságokkal és határokkal látván el és erősítvén meg. Első határuál Zemogny falucsát jelöltük ki egészen Thapeon faluig. Másodikul Ozorát, míg nem az a Lupa nevű másik vízhez nem érkezik. Harmadikul a Kópust az Almás vizéig. Negyedikül az úgynevezett Kőárkot, a mint az elkezdődik a Dunánál és végződik a Szávánál. És hogy ezen a mi tekintélyünk sértetlenül állandóan s zavartalanul fennmaradjon, rendeltük pecsétünket az erről szóló jelen lapra rányomatni.

¹⁾ *De situ et ambitu Slavoniae et Croatiae*. Pestini 1844. Pars II. pp. 10., 13.

²⁾ *A magyar nemzet napjai az arany bulláig*. Pest 1860. 247. l. Egészen, magyarul.

³⁾ *A kereszténység első százada Magyarországon*. Budapest 1884. II-ik kiad. 184. l. Magyarul s a határkijelölések elhagyásával.

⁴⁾ *A r. k. egyház története Magyarországon*. Budapest 1885. I. 77. Latinul egészen, magyarul töredékesen.

† István a Magyarok királyának
pecsétje.

A ki a kitűzött határokat sérteni merészelné, az fizeszen birságul száz font legjobb minőségű aranyat, fele részben kamaránknak, fele részben pedig nevezett püspökségnek s intézőjének. És tudja meg, hogy őt az isteni harag, az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek, valamint a boldogságos szűz Anyának Máriának és Sz. Péternek, kinek tiszteletére a fennevezett püspökséget alapítottuk, örök kárhozatása fogja érni, midőn majd Krisztus ítélőszéke előtt számadásra fog vonatni. Kelt szeptember tizedik kalendáján, a hetedik indictióban, az Ur megtestesülésének ezerkilenczedik évében, az ajtatos István uralkodásának kilenczedik évében. Végeztetett Győr városában.

II.

Az alapító oklevél eredeti-e?

Ezen alapító oklevél tekintetében az első kérdés természetesen az, hogy vajjon *alakilag eredeti-e* vagy nem? Azaz azon példány másolata-e, mely sz. István király kancelláriájából került ki?

E kérdésre, mint már a korábban mondottakból kitűnik, nem válaszolhatunk *igenlőleg*. A ki az oklevelet először közölte, Inchofer Menyhért, azt nem az *ősi eredetiből* közölte, hanem egy újabb kéziratból, melyet Levakovich Ráfáel horvát minorita szerzetestől kapott, ugyanazon Levakovichtól, kitől Inchofer II. Sylvester pápának sz. Istvánhoz intézett híres bullája mását is kapta volt. Maga az okmány-közlés eléggé hirdeti, hogy sem Levakovich, sem Inchofer az okmány-kritikához nem értett, a mi egyébiránt Inchofer történetírói minőségének nem egyedüli gyengéje.*)

Koller József, ki az oklevelet újból közölte, szintén nem a XI-ik századi hártya-példányt másolta le, hanem a somogyi monostornak egy a XV-ik évszázad elejéről, nevezetesen 1404-ből való folio-kéziratát. E kézirat, miként már megje-

*) L. Horányi: *Memoria Hungarorum*. Viennae 1776. II, 225.

gyeztem, okmánytanilag jelentékenyen felette áll a Levakovich-féle kéziratnak, a mint a közlő Koller is mint diplomatikus és történetíró ugyancsak magasan túlszárnyalja készültségével és alaposságával Inchofert, de azért az ő okmány-közlése sem tekinthető olyanúl, mely a XI-ik századi alapító diplomát szószerinti eredetiségében és tárgyilagosságában reprodukálná.

Ép úgy nem mondható az mind azokról, kik Inchofer és Koller után az okmányt újból közölték.

De maga a forma is, melyben az okirat reánk maradt, eléggé mutatja, hogy nem lehet az az okirat, mely sz. István kancelláriájából került ki. A forma ugyanis, melyben fennmaradt, megfelel ugyan az alapító oklevelek természetének, a mennyiben a püspökség alapításának tényét megállapítja, de másrészt nélkülözi az alapító leveleknek ama másik lényeges részét, mely az alapítás tényének érvényt, hogy úgy mondjam gyakorlati erőt, életet kölcsönöz, tudniillik a *dotatiót*. Azt nem lehet képzelni, hogy sz. István eredeti okmányából a *dotatio* kimaradt volna. Kolostoraink, apátságaink alapító oklevelei fennenn hirdetik, hogy az alapítás tényéhez közvetlenül az *adományozás* is járul. A püspökségek alapításában az szintén oly lényeges és elmaradhatatlan követelmény volt, hogy e nélkül a püspökségek alapításának gyakorlati életbelépését el sem képzelhetjük. A sz. István kancelláriájából kikerült alapító oklevél e szerint nemcsak azt tartalmazta, hogy a jeles király a pécsi püspökségnek létezési jogosultságot ad s területi határait kijelöli, hanem kétségtelenül azt is, hogy bizonyos fekvősegeket s anyagi jogokat jelöl ki számára, melyek életbelépését és fennmaradását biztosítsák. És minthogy ép ez utóbbi fekvősegeknek és anyagi jogoknak kijelölése a ránk maradt okiratban hiányzik, állíthatom teljes alappal, hogy ez az okirat nemcsak szószerinti szövegezésében nem hű mása az egykori eredetinek, de terjedelmére nézve sem felel meg ama réginek. Vagyis a pécsi egyházmegyének ránk maradt alapító oklevele *csonka*. Ép ez oknál fogva ítélek én a veszpremi egyházmegyének alapító okleveléről is másképen, mint írónk egyáltalán, kik azt nem *alapító*-, hanem csak *adomány-levélnek* tekintik.*)

*) Igy Horváth Mihály i. m. 185. l. Balics i. m.

nézetem szerint a veszprémi egyház oklevele is *csonka alapítólevél*. Hiányzik belőle a tulajdonképeni *alapítási* rész s ránk csak a *donationalis* rész maradt úgy, a mint ez épen megfordítva a pécsinél az eset.

Ezzel aztán vissza is kell utasítanom Kollernek azon állítását, mintha az 1009-ik évi oklevél nem volna *alapítólevél*. Ugyan mi hát? Első része, t. i. a bevezetése egészen a határoknak kijelöléséig, *merő alapítási* jellegű és jelentőségű. Ki van mondva benne, hogy a király egy Pécsnek nevezendő püspökség felállítását határozta el. Az alapítás nem egy régmúlt tény, hanem olyan tény, mely csak imént lett végrehajtva, közvetlenül azelőtt, hogy a végrehajtott tény írásba foglaltatott.

De eszembe jut itt az is, hogy úgy Koller, mint Erdély néhai tudós püspöke, Batthyány Ignác, az oklevél e szavaiból: *«privilegium terminisque ordinavimus et confirmavimus»* azt következtetik, hogy az alapító sz. király *már előbb* szabadalmakkal látta el a pécsi egyházmegyét, melyek oklevele azonban elveszett.*) Én így a dolgot nem értelmezhetem. A privilegiumok kétségtelenül befoglaltattak abban az okmányban, mely a határokat kijelöli. Csakis a ránk jutott másolat *csonka*. Az eredeti okmányban ki volt fejezve az egyházmegye alapításának ténye, aztán az egyházmegye szabadalmai s végre határainak kiterjedése. Azt ugyan meg kell engednem, hogy a határok kijelölésének ténye chronológiailag ifjabb mint a püspökség alapítása és a privilegiumok megadása, mert mielőtt a határok ki voltak jelölve, a püspökség már tetteleg létezett s élvezte kiváltságait, de nincs semmi érvünk arra, hogy az alapításnak e három ténye három vagy két külön okmányba foglaltatott volna. Ez együttesen történt akkor, mikor a határoknak kijelölése lehetségessé vált, vagyis 1009-ben. Ezen évben lett ugyanis az alapító oklevél kiállítva és expedálva.

*) Privilegia — írja Koller — in *alio Diplomate, quod intercidit, relata fuisse. Hist. Eppat.* I, 65. Más helyt pedig: Item observamus, Litteras Foundationis nostri Episcopatus interuisse: Nam S. Regis Diploma, cuius exemplum hodie extat, praeter commemorationem Foundationis, et constitutionem finium Diocesis, nihil continet. U. o. I. 10—11.

Az alapítás és az alapító oklevél kiállítása és expedálása között több évnyi időkülönbség van, a mi, a mint a külföldön, úgy nálunk sem valami ritkaság. Immár elég példából tudjuk, hogy az okmányok «actuma» és «datuma» között kimutatható, jelentékeny különbség létezik.¹⁾ Egy magyar diplomatikus is helyesen tette a megjegyzést, hogy a magyar diplomatikában szintén kellené értékesítenünk a németek által érvényre emelt hypothesis-t.²⁾ Azt merem állítani, hogy a pécsi püspökség alapító oklevelében tényleg egy oly okmánnyal birunk, melyre a német hypothesis alkalmazható. Korábbi határozatok, korábban eldöntött tények későbbben foglaltattak írásba, minek természetesen különös oka volt. Vagy pedig korábban írásba foglalt határozatok s tények csak későbbben lettek publikálva, a minek ép úgy meg volt a különös oka.

Ez okot kijelölni nem mindig áll tehetségünkben. Sokszor nem is gyaníthatjuk. Ott van például a bakonybéli apátságának 1086-ik évi oklevele. Hogy az oklevél ez évben íratott, maga a szöveg világosan mondja, valamint azt is, hogy későbbben hitelesített sz. László pécsetjével. Ez, mint magából az okiratból kimutathatni, 1094—1095 közt történt.³⁾ Ám miért oly későn? Nem tudjuk.

Hogy a pécsi püspökség tényleg 1009 előtt már létezett, mutatja Fulbert chartreuxi püspöknek azon levele, melyet Bonipert pécsi püspökhöz intézett s melylyel neki egy Priscinianust, már tudniillik Priscinianusnak egy grammatikai tankönyvét küldi.⁴⁾ Ez az oklevél 1008-ból van keltezve s így a püspökségnek már az 1009-iki oklevél kelte előtt léteznie kellett.

Egészen analog ehhez a veszprémi püspökség esete. Ennek szintén 1009-ről van keltezve az alapító levele, pedig hogy tényleg nem ekkor, hanem jóval előbb alapított legyen, világosan bizonyítja sz. Istvánnak 1001. évi pannonhalmi ok-

¹⁾ Ficker: *Beiträge zur Urkundenlehre.* Innsbruck 1877. I, 123, 125. s egyéb lapokon.

²⁾ Horvát Árpád: *Bevezetés a magyar oklevéltanba.* Budapest 1880. 94—95. ll.

³⁾ Kuauz: *Monumenta Ecclesiae Strig.* I, 61.

⁴⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* I, 287. Koller: *Hist. Eppat.* I, 13., 21.

levele, melyben sz. Mihály egyháza s a megyés püspök — az episcopus parochianus — már említve van. De további analog esetül fölemlíthetem itt a pécsváradi apátságot is. Ezen apátságot még sz. István koronázása, tehát az 1000-ik év előtt alapította Asztrik, István pedig megadományozta¹⁾ és mégis alapító levele még csak 1015-ről van keltezve.²⁾

A pécsi püspökségre nézve láttuk, hogy az már 1008-ban létezett. De ennél tovább is mehetünk. E püspökség már 1000, vagy 1001-ben létezhetett. Az egykorú Ditmártól tudjuk ugyanis, hogy Bajor Henrik veje Waie (azaz sz. István) III. Ottó császár buzdítására in regno suo episcopales cathedras faciens coronam et benedictionem accepit.³⁾ Ez az Ottó császár pedig 996—1002. uralkodott s 1002-ben halt meg.⁴⁾ De Hartvikból is kitetszik, hogy a sz. király a tíz püspökséget még az 1000-ik év előtt alapította.⁵⁾ Nem mondja ugyan, de bizonyos, hogy ezek között volt a pécsi is. Hartvikra, már akár lett legyen regensburgi, akár pedig győri püspök, annyiban hivatkozhatni, hogy közelkorú volt, miután Kálmán király kortársa volt, tehát a XII-ik század elején élt.⁶⁾ Koller ez okból határozottan hirdeti is a pécsi püspökségnek 1000-ben való alapítását.⁷⁾

¹⁾ Alapítását Hartvik említi, *Vita S. Stephani*, VII. fejt. Endlichernél: *Rev. Hung. Mon. Arpad.* 171. l. Inchofer 999-re, Balics 998- vagy 999-re, Koller 1000-re teszi azt. Az 1015-ik évi alapító levél szerint: *Circumscriptio nostre donationis ante nostram coronationem fuit assignata, ante annos 14, priusquam fundamentum foderetur; quintodecimo vero anno a fundatione monasterium iam dictum est consecratum anno ab incarnatione Domini 1015.*

²⁾ Közölve Fejérmél: *Cod. Dipl.* I, 296—302.

³⁾ *Scriptores Rev. Brunscie.* Leibnitz-féle kiad. I, 360.

⁴⁾ Vater: *Synchronistische Tafeln*, 40—42. II.

⁵⁾ Provincias in decem partitus episcopatus s. azután küldi Asztrikot Rómába, *Vita S. Stephani Regis* cap. VIII. Endlichernél: i. m. 171. l.

⁶⁾ Pauler: *Ki volt Hartvic püspök?* Közölve: *Századok* 1883. évf. XVII, 803—804.

⁷⁾ Indubium est Episcopatus decem, quos inter erat *Quinque-ecclesiensis*, non serius, quam. an. 1000 confirmatos a Papa fuisse. Más helyt: tempus institutionis ipsius anno 1000 haud recentius esse. (*Prolegomena in hist. Eppat.* p. 71.) Másutt, hogy sz. István a pécsi püspökséget már 1000-ben alapította, de csak 1009-ben erősítette meg. (*Hist. Eppat.* I, 22. 65.)

Mi volt oka annak, hogy a pécsi dioecesis alapító oklevele még csak 1009-ről van keltezve? Azt feleljük: mert ekkor expedíáltatott, ekkor lett közhírré téve. S miért oly későn? azt ha bizonyosan nem is tudjuk, mégis legalább gyaníthatjuk. Azt hiszem ugyanis, hogy a püspökség határai csak ezen évben állapíthatóak meg. A határok megállapítása mindenestre nehezebben végezhető munka volt, mint a püspökségek elvi megalkotása. Ez utóbbihoz elég volt a királyi fölség elhatározása s az apostoli szék megegyezése. Ellenben a határoknak kitűzése gyakorlatilag végzendő munkát tetelezz fel. Itt sok kisebb-nagyobb fontosságú akadály gördülhetett a határjárók elé s a munka tényleg éveken át húzódnak. A politikai viszonyok is, különösen a határszéli egyházmegyéknél, milyen volt a pécsi is, könnyen lehetnek olyanok, melyek a határjárást lehetetlenné tették. Ki is van már alaposan mutatva, hogy a Dráva-Száva közben sz. István idején ilyen nehéz természetű politikai viszonyok fenforogtak.¹⁾ De amúgy is az alapító sz. király szemei előtt nem volt térkép kiterítve, melyen az egyházmegyei vagy vármegyei beosztást kényelmesen fogantathatta volna, hanem magában a természetben kellett az alkalmas határvonalakat felkutatni, mi a munkát nagyon lassította. Azért aligha tévedek, ha azt hiszem, hogy a pécsi oklevél elhalasztott expedíálásának oka a határok ügyes-bajos elrendezésében keresendő, s hogy teljesen téves Batthyán püspök azon állítása, hogy a pécsi püspökség nemcsak szabadságait, de *határainak rendezését* is 1009 előtt kapta.²⁾ Inkább úgy van, hogy az 1009 előtt kapott privilegiumai 1009-ben hirdették ki, mert a határok csak ez időben rendezhetettek.

Úgy látszik a határügy rendezhetőségének nehézsége nemcsak a pécsi egyházmegyének végleges alakulását nehezítette, hanem a többi egyházmegyékét is. Hartvik erre vonatkozólag

¹⁾ Koller: *Hist. Eppat.* I, 33—56.

²⁾ Hinc patet iam antea Privilegiis, terminisque ordinatum, et definitum fuisse Dioecisim Quinque Ecclesiensem, sed hoc dumtaxat anno privilegium scripto consignatum, aut appendiculam Monogrammati subiectam fuisse. *Lex ecclesiasticae*, I, 374. a jegyz. alatt.

azt írja, hogy István király a pápától a koronát megkapván, az általa már régebben megalkotni kezdeményezett püspökségeknek tágas határait kiszabta. Ipse vero rex episcopia *nuper incepta*, tam videlicet ipsam archiepiscopalem, quam omnes episcopales ecclesias, *amplissimam singulis assignans dioecisim*, et unicuique semper proficiens idoneum presulem, simul cum abbaciis, prediis et curiis, familiis et redditibus regulariter disposuit.¹⁾

III.

Az alapító oklevél tárgyi tartalmára nézve hiteles-e?

A második kérdés, mely a pécsi egyházmegye alapító levelére vonatkozólag felmerül, az: hogy vajjon *hiteles-e* a nem őseredeti szövegezésében s csonkítottan reánk szállott emez oklevél, vagyis *tárgyi tartalma* elfogadható-e történeti alapul?

Íróink e kérdésre eltérőleg válaszoltak. Többen föltétlenül elfogadták hitelességét, de némelyek el is vetették vagy legalább is gyanúba vonták. A régibb írók közül Engel Keresztély²⁾ és Schwartz Gottfried³⁾ vonták tagadásba hitelét, az újabbak közül nagy történetírónk Horváth Mihály ugyancsak kifogásolta, ha nem is feltétlenül.⁴⁾ Szerinte ez oklevelet — ép úgy mint a veszprémit is — «némely belső jelek kétsége, gyanússá teszik. A gyanú nem az iránt támad, vajjon való-e ezen okmányok tartalma, hanem a kétség csak az iránt merül fel, vajjon ezen okmányokat valóban István király adta-e ki s nem későbbben készítették-e?» Horváth mind a kettőről ezen utóbbi véleményt vallja, s azt hiszi, «hogy azok csak ama ké-

¹⁾ *Vita S. Stephani regis* cap. X. Endlichernél i. m. 174. l.

²⁾ *Geschichte des ungarischen Reichs*. Wien 1834. I. 124.

³⁾ *De initiis religionis Christianae inter Hungaros Ecclesiae orientalis adsertis*. Frankfurt. Lipsae 1740. 63. lap.

⁴⁾ Fejérfpataky nem mondja ki ez oklevél hamisságát, érveléséből csakis azért rekeszti ki azt, mivel annak szövegezése egészen ellát a pannonhalmi 1001. évi oklevélétől. *A pannonh. apáts. alap. oklevele*. Budapest 1878. 160. l.

sőbbi korból származnak, midőn a birtokviszonyok már bonyolódván, szükségessé, vagy legalább hasznossá vált a birtokokat irományokkal is biztosítani élvezőiknek, minélfogva ezen okmányok épen e birtokbiztosítás végett készültek. A különféle czélokra gyártott álokmányok ezen korban igen gyakoriak voltak, ámbar a kérdésben forgó két okmányról nem állítja, hogy oly rossz hiszemiséggel készítették legyen mint például Piligrim levelei. Neki a pécsi s veszprémi oklevelek tartalma, lényegének valósága ellen semmi kifogása: a *pia fraus* csak abban létezik, hogy sz. István neve alatt adattak ki, bár azokat csak később készítette a diplomatikában jártas író ügyes keze».

Ezek után Horváth állítását igazolni igyekeznek. A pécsi oklevelet illetőleg azt mondja, hogy annak «hitelességét gyanússá látszik tenni a *határgrófok* említése, kik nálunk soha sem léteztek. Úgy látszik az okmányt készítő azt valamely külföldi, mintául szolgáló okmány után írta belé. Továbbá e kifejezés, *Pécsnek fog nevezetni* (vocabitur Quinque ecclesiensis), holott István és környezete bizonyosan tudták, hogy ez régi neve a községnek, mely már a magyarok megtelepülésekor is e nevet viselte. Az okmányt készítő későbbi író azt hihette, hogy e nevet a püspökség alapításakor István adta a községnek. Végül későbbinek látszik bizonyítani az okmányt ama kifejezés: *pia Stephano regnante*, — mit István maga bizonyosan nem íratott volna a maga által kiadott okmányba. «Megvalljuk egyébiránt — így végzi Horváth — hogy ezen belső jeleket magunk sem tartjuk oly döntőknek, hogy ezek alapján erősebben mernénk vitatni ezen okmány hamisságát.»¹⁾

És valóban e belső jelek nem is olyanok. A mit Horváth felhoz, az oklevélnek *hitelességét* epenséggel nem ingathatja meg. Először is nem a *határgrófok* említése, mit némelyek úgy igyekeztek kimagyarázni, hogy ha nálunk határgrófok nem is voltak, volt egy nekik megfelelő hason intézményünk.²⁾ Azt hiszem azonban, hogy ez az értelmezés, bár maga az állítás helyes, nem épen a legtalálób. Ha az okmányban a hazai

¹⁾ *A kereszténység első százada Magyarországon*. 182—184. II.

²⁾ Balics i. m. I. 76.

institutiókra nézve anachronismus fordul elő, az nem olybá veendő, mintha az egyszersmind az oklevél koholtságának bizonyítéka volna. A királyi kancelláriának azon egyéne, ki az okiratot fogalmazta, a *határgrofok* említésével akár mint egykorú, akár mint későbbkorú egyaránt tévedt, de e tévedésnek nincs semmi bizonyító ereje az oklevél hitelessége ellen. Hiszen tekintetbe kell vennünk, hogy a szent király kancelláriáját jövevény egyének, külföldről ideszakadt íródeákok képezték, kik elhagyott hazájuk állami és jogi megközigazgatási intézményeivel alaposabban voltak ismerősök, mint az új hazául fogadott magyarországiakkal. A szent István által az oklevél szerkesztésével megbízott egyén tollából tehát könnyen kerülhetett hártýára a «marchyonum» szó, annyiival inkább, mivel maga Horváth Mihály vélekedése szerint is külföldi okmány szolgált az írónak mintául. Szent István udvarában tudvalevőleg minden utánzás volt: az udvari hivatalok, a rangfokozatok megállapítása, az országrendiség meghatározása, a koronázási és udvari cerimóniák, a pénznek ligaturája, verete és érték meghatározása.*) Egészen meglepő volna, ha épen az okmányok nem volnának utánzások. A mint a szertartások a német udvar gyakorlatától lettek kölcsönözve; a mint az érmeke bajor minták után készültek; s a mint a törvények a capitularék formájára alakultak: úgy alakultak sz. István okmányai is frank-olasz minták szerint. S azért inkább is úgy ítélek, hogy az olyan anachronismusok, milyenek a pécsi oklevél határgrofjai, nem ezen oklevél hamisságának, hanem inkább is annak valódiságának a bizonyítékai. Ha ez az oklevél csakugyan későbbi időkben fogalmaztatott volna, midőn a sz. István-kori külföldi okmány-minták a mindinkább erősödő s önállóvá váló hazai diplomatika által kiszorítva voltak s a királyi kancellária is nem újon jött külföldi, hanem itthon nevededett s képeztetett magyar korbátnokokból és jegyzőkből

*) L. Bartalt: *Commenterior. Libri*. I, 179. s. kk. II. Pauler Gyulát: *Sz. István és alkotmánya*. Megjel. a *Századok* 1879. évf. XIII. 18. és 101. II. Ruppót: *Magyarorsz. ekkorig ismeretes pénzei*. Buda 1841. I, 3. Végh Ödönt: *A nyugoti és keleti érmészet betólyása Magyarországon érmészetére a közép-korban*. Pest 1867. 5—17. II.

állott, akkor szintén elképzelhetetlen, hogy ilyen anachronismus a koholt okiratba becsúszott volna.

Különben ne is feledjük, hogy a «marchio» szó nem egyedül a pécsi oklevélben szerepel. Előfordul az más új- s közeldéjű okmányokban is. Így az 1001. évi pannonhalmiban; az 1009. évi veszprémiben; az 1015. évi pécsváradiban, úgy hogy e szó a többi méltóság- s hivatalviselők neveivel együtt inkább stereotyp formát, sem mint specialis történeti adatot képez. Mondhatni, hogy a méltóság- s hivatalnevek okmányainkban ugyanazon rendben felsorolják, mint a középkori római császárok okleveleiben, mi épen legjobban hirdeti történeti tárgytalanságukat, a mint azt már Szalay s újabban Fejérpataky is kijelenté. ¹⁾

A mi a másik «belső jelt» *Pécsnek elnevezését* illeti, azt egyáltalán nem hozhatni fel érvül az okmány álműiségének bizonyítására. Az tényleg semmit sem bizonyít. Miután Pécs mint ősrégi hely a magyarságot ideérkeztekor s később sz. István korában is fennállott s másrészt ismert logregőbb nevét, az úgy Ammianus Marcellinus, ²⁾ mint egy némely feliratos kő ³⁾ által hitelesített Sopianæ nevét abban az időszakban, mely a római uralom után e városra és vidékére következett, tudniillik a Privina-féle szláv időszakban szláv névvel, a *Pécs* névvel már felcserélte volt, úgy kétségtelenül bizonyos, hogy sz. István és udvara e várost *Pécs* néven tényleg ismerte. Az okmány nem is mondja azt, mintha annak írója azt akarná kifejezni, hogy a *Pécs* nevet először sz. István alkalmazta volna e városra. A *Pécs* név tudvalevőleg nem egyéb, mint a latin *Quinque ecclesiae* avagy *Quinque basilicae*, illetőleg a német *Fünfkirchen*, mert a szlávban *Pet*, melyből a *Piet Kosteli*, majd a rövidített *Piets* s a magyar kiejtéshez alkalmazkodott *Pécs* helységnév alakult, — *ötöt* jelent. ⁴⁾ A *Quinque ecclesiae*

¹⁾ *Magyarorsz. tört.* I, 112. — *A pannonhalmi apáts. alap. okl.* 189—192. II.

²⁾ *Historia rerum gestarum XXVIII.* 1, 5. Azonkívül I. Böcking ad *Not. Dignitatum Occ.* p. 691.

³⁾ Katanicschnál: *Isti adcolarum Geographia vetus*. Buda 1826. I, 443. Mommsennél: *Corpus Inscript. Latinar.* III, I, p. 427. Nr. 3293.

⁴⁾ Kik azt a görög *penté* szóból vagy épenességgel a *peucinoktől*

vagy *Quinque basilicae* név pedig régibb eredetű. Még a római időkben e város termékeny talaja volt az ifjú kereszténységnek. Bizonyítják azt az itt előkerült ősi keresztény sírok és keresztény reliquiák¹⁾ s főleg az a cubiculum, mely az Alpokon innen való országoknak egyik legnevezetesebb s legrikább építészeti műemléke.²⁾ Itt a kereszténységnek buzgó védői és terjesztői, Privina és fia Kozel alatt a keresztény vallásos élet újból feleledt s megszilárdult. A IX. század közepén 853-ban Luipram salzburgi érsek az »öt templomu« székese gyházat felszentelte³⁾, úgy hogy a magyar monarchia szervezésekor a város latin *Quinque ecclesiae* s szláv illetőleg

származtatják, mint Bazzan (*Epitome rer. Hungaric. N.*-Szombat 1579. Ind. II.), Bonfin (*Her. Hungaric. Dec. I. Lib. I.*), Szegedi (*Ass. Lambert. Ung. Lib. F. n. 6.*) és Szerdahelyi (*Chorographia* 224. l.), azok ugyan messze térnek el az igazságtól s Katonának (*Hist. Critica* I, 159) e véleményekkel szemben nyilván ki kellett volna mondania, hogy a szó a szláv *pet*-ből képződött, úgy a mint azt Jankó János (*Pécs rövid leírása. Tud. gyűjt. 1822. évf. I. 44.*), Rupp Jakab (*Magyarorsz. helyrajzi tört. I. II. 353*) és Knauz-Lányi (*Egyháztörténelon* I, 308) kimondják. Koller nézete szerint videtur prius Civitas appellata fuisse Hungarico sermone *Föcze*, subin mutata pronunciantur ratione *Pécs* dici copiose. (*Prolegomena in hist. Eppat. Quinqu.* 3. l.), a miben azonban e jeles író nem követhetem. Ő a *Pöcze* szóra nyilván csak úgy jutott, hogy e helynevet sz. László királynak azon 1093. évi okmányában, melyet a somogyi convent 1404. évi átiratából közölt (*Hist. Eppat. I. 171* és utána Fejér: *Col. Dipl. I. 480*) Pécsset *Peuche*-nek írva találta.

¹⁾ Az itt előkerült, de fájdalom, elveszett téglá-sarcophag keresztény voltát a nyeregtetője két átellenes oldalára alkalmazott két festett *Krisztus-monogramon* bizonyítja. (Koller: *Prolegomena* XIV. tábla 7. ábra. Azonkívül v. ö. *Arch. Ért. XIII. 175.*) Ugyanitt más 13 keresztény sírra is akadtak. (Haas Mihály: *Baranyamegyei emlékirat* 222—223. ll.)

²⁾ Koller: *Prolegomena* 24—35. ll. Henszmann: *Die altchristliche Grabkammer in Fünfkirchen*, közzétéve a bécsi *Mittheil. d. k. k. Centr. Comm.* XVIII. évf. 57—83. ll. Ugyanő: *Monumenta Hung. Arch.* II. k. I. r. 19—165. ll. Ugyanő: *Magyarország műemlékeinek rövid leírása. I. k. Vége* Rossi: *Bullettino di Archeologia Christiana.* 1874. 150—152. ll.

³⁾ Névtelen: *De conversione Baiuvariorum et Carantanorum.* Azonkívül *Nachrichten vom Zustand der Gegenden und Stadt Juvavia.* Salzburg 1784.

szlávból magyarított *Pécs* neve mint régi név közismertes volt.

Nagyon sokat olvasna ki tehát az az alapító oklevélből, ki azt úgy értené és kívánná értetni, mintha e név először 1009-ben tapadt volna sz. István rendeletéből a városra. Az oklevél semmi egyebet nem mond, mint azt, hogy sz. István *a város nevét a püspökségre is ruházta.* S ennek annyiban van helyes értelme, a mennyiben egyéb, nem a főhelytől kölcsönzött névvel is illethette volna az új egyházmegyét. A királyhágmentől püspökség teszem nem főhelyétől Gyula-Fehérvártól kapta nevét s ma sem viseli onnan. Neve eleitől maig: *erdélyi* püspökség, *Diocesis Ultrasylvaniensis* s a XIII. század óta *Transsylvaniensis.* De így kapta a szerémi püspökség is nem Sirmium városától, hanem a sirmiumi tartománytól, a Szerémségtől *Diocesis Sirmiensis* nevét, a mint a boszniai püspökség is nem székhelyétől, hanem a tartománytól lett elnevezve. Így egész bizonyosra vehető, hogy az alapító oklevél értelme nem az, mintha sz. István új névvel akarta volna illetni az újon alapított egyházmegye székhelyét, hanem úgy értendő, hogy az új egyházmegyét azon város nevével határozta illetni, melyet ezen egyházmegye metropolisává tett, s így az okirat íróját sem vádolhatni anachronismussal, okmányát nem nevezhetni esalárd koholmánynak, hazug ál-műnek.

Vége a *pío regnante Stephano* kifejezés sem bizonyítja az okmány későbbi keltét. Mindenki látja, hogy ez a kifejezés már mintegy soron kívül esik, s ez némelyeket, kik ezen okirat védelmére keltek, arra indított, hogy magát a kifejezést *későbbi toldaléknak* minősítsék, melylyel valaki a sz. király e fontos oklevelét egyéb oklevelektől megkülönböztetni akarta.*) Azt tartom, hogy ez sem helyes védelem. Én magát a kifejezést *eredeti conceptusnak* tartom, mely ugyanazon egyéntől származik, ki az egész oklevelet fogalmazta. A bevezetésben igaz, az okirat kiadója magát *Stephanus Hungaric rex*-nek nevezi s nem *pius Stephanus Hungaric rex*-nek, de ebből távol sem következik az, hogy az oklevél kérdésben

*) Így Balics is id. művében I. 77.

forgó záradéka már más, későbbi kéztől származik. Régi diplomatikánk feles példáját szolgáltatja annak, hogy egy s ugyanazon oklevélben jól, világosan megkülönböztethetni annak kiadóját és annak íróját, szerzőjét, készítőjét. És ezek az oklevelek egyszersmind arról is tanuskodnak, hogy az okmánykiadó király tényleg nem gyakorolt az okmányok szerkesztése fölött oly felügyeletet, hogy azok minden szava és kifejezése, mint a mai államokmányok szerkesztésénél, hivatalból ellenőriztetett volna. ¹⁾ Erre királyaink legtöbbször már csak nyelvi akadályok miatt sem lehetett minősítve. Az okmányt a kancellár vagy helyettese fogalmazta, a király pedig azt, bizva kancellárja szava hihetőségében, pecsétjének vagy monogrammjának reányomatásával hitelesítette. Nagyon gyakori tehát az eset, hogy az okmánykészítő kancellár vagy jegyző oly kifejezést vezetett az eredeti okiratra, mely magának az okmánykiadónak nem tulajdoníthatatik, de a mely azért mégis egészen egykorú magával az okmánynyal, egykorú s nem későbbkori, autentikus és nem hamis, interpolált rávezetés. Így példaképen felhozhatom saját okmánygyűjteményeinkből IV. Henrik római német császárnak Magyarország nyugati határára vonatkozó 1074-ik évi okiratát, melynek záradékában olvassuk: *Signum domini Heinrici Regis invictissimi.* ²⁾ Ez a kifejezés nyilván nem magától a császártól származhatik, de azért sem nem hamis, sem nem későbbkori, hanem eredeti s egykori, mert azon Egilbertus Cancellariustól származik, ki az okiratot «recognovit». Ez az eset Henrik császárnak egy másik 1074. évi okiratában is, melylyel Salamon királynak a frisingi egyház számára tett adományát megerősíti. Ez oklevélben is *invictissimus rex*-nek van mondva. ³⁾ Hasonlót látunk továbbá sz. István királyunk 1001 évi pannonhalmi oklevelében. Ebben is a záradékban olvassuk: *Signum domni Stephani incliti regis, azaz István felséges*

¹⁾ A felügyelet ezen hiányát már megérinté Kerékgyártó is *Magyarország micobuldesének története* II, 85.

²⁾ Meichelbecknél: *Historia Frisingensis* I, 264. Wenzelnél *Árp. új Okmánytár* I, 27—28.

³⁾ Meichelbecknél: *Hist. Frisingensis* I, 268. Wenzelnél: *Árp. új Okmánytár* I, 28—29.

király úr jegye. Mellette pedig e szavak állanak: *Dominicus archiepiscopus, vicecancerrarius fecit.* Ime itt megszűnik minden kétely aziránt, hogy azon szavak, melyek önmagának az okmánykiadó királynak nem tulajdoníthatók, az okmány készítőjének szavai s hogy nem későbbi toldalék, hanem egykorú eredeti szavak. De ép úgy hozhatom fel továbbá sz. Lászlónak 1086-ik és 1093-ik évi okmányait is. Amazzal a bakonybéli apátság jószágait erősíti meg, emezzel pedig átírva szent Istvánnak a pécsi egyházra vonatkozó 1009-ik évi oklevelét, a pécsi egyházmegyének határait igazítja meg. Az 1806-ikiban *Rex piissimus Ladihlanus*-nak van mondva; ¹⁾ az 1093-iki oklevél pedig, mely *Ladislai regis gloriosissimi sigillo sigillatum* est, a királyt, *religiosum regem Ladislaum*, gondviselészerű férfiúnak hirdeti. ²⁾ Ezeket a király sajátmagáról csak nem mondhatta és nem is mondotta. Az 1086-iki oklevelet Seraphin, a későbbi esztergomi érsek írta, mit magában az oklevélben olvashatunk: *ne scrupulus remaneat, huius cartule scriptor extitit Seraphin Capellanus Regis Ladislai, qui postea Dei electione ordinatus est Archiepiscopus.* Ezt alább újból ismétli. ³⁾ Az 1093-diki oklevelet pedig Timoteus capellanorum ultimus írta, de azért ez az oklevél is, úgy mint a másik mégis a király pecsétje alatt lett kiadva. Így volt ez kétséget kizárólag sz. Istvánnak 1009-ik évi a pécsi egyházmegyét megalapító oklevelében is. Ebben a *pio regnante Stephano* kifejezés szintén az okmánykészítő kancellár eredeti beírása s semmiképen sem bizonyíthat az okmány hitelessége ellen.

Ki volt ez a kancellár? Koller *Bonipert* pécsi püspökre gyanakszik, és pedig azért, mert ő az antwerpeni hágiográfusok kéziratos katalógusában sz. István király «*sacellanus*»-nak neveztetik, a *sacellanus* szó pedig egyértelmű a *capellanus*

¹⁾ *Quia non repellit dominus plebem suam, et hereditatem suam non derelinquit, Religiosum regem Ladislaum suscitando Pannonium regnum visitavit, ut vacillantem ecclesiarum statum solidaret demonicamque faciem earumdem exhilararet.* Így az okmány bevezetése.

²⁾ Wenzel: *Árp. új Okmánytár* I, 37.

³⁾ Wenzel I, 35 és 37. Krauz: *Mon. Eccl. Strig.* I, 60—61.

szóval, a capellanusok meg rendszerint *cancellariusok* voltak.¹⁾ Meglehet, hogy ez az indirect bizonyíték a jelen esetben beválik, annnyival is inkább, mivel azt egy másik körülmény valószínűségében fokozza. Fulbert francia püspök ugyanis nemesak Priscinianust küld Bonipertnek, hanem köszöntést, tiszteletet is a király számára.²⁾ Ez a megbízatás mindenestre valószínűvé teszi, hogy Bonipert azon időben oly egyén volt, ki a király környezetében tartózkodott. Mint a király belső, házi embere, könnyen végezhetette a kancelláriai teendőket is s csakugyan nincs kizárva annak lehetősége, hogy a pécsi oklevelet ő — Bonipert — fogalmazta. Maga az oklevél ennek nem mond ellent, mert az, hogy az oklevél szövegében ő is fel van említve, nem érv arra, hogy az oklevél szerzője Bonipert nem lehetett. Be kell azonban ismernünk, hogy Bonipert cancellárkodása mindössze is csak valószínűség vagy annál is kevesebb: pusztán gyanú, s korántsem oly bizonyos dolog, mint a hogy azt Fessler állítja.³⁾ Mi sz. István korára diplomatikai bizonyossággal csak egy egyénnek mutathatjuk ki kancelláriai szereplését, t. i. Dommicusnak, az esztergomi érseknek, ki *alkancellárul* kétszer van okmányilag megnevezve, az 1001. évi pannonhalmi és az 1037. évi bakonybéli oklevélben. Hogy alkancellárnak van nevezve, az elég bizonyíték arra, hogy mellette egy *főcancellárnak* is kellett léteznie, kit ő csak helyettesített egyes esetekben.

Schwartz Gottfriedtől s őt követőleg Horváth Mihálytól is, mindenestre nagy hiba volt az okirat hitelességét a *kelethely* miatt elvetni. A kelethely — mint láttuk — *civitas Jauriana*, holott Schwartz Gottfried s Horváth Mihály szerint Győrt akkoriban latinul *Geurnak*, *Geurunak*, *Geuerinumnak*, németül pedig *Rabanak* nevezték.⁴⁾ Ám ez állításban ép oly kevés

¹⁾ *Hist. Eppatus* I, 5—8.

²⁾ *precantes ut illum nomen ac gloriosam adoptionis prolem summi Regis, Regem videlicet Stephanum, et nostri parte salutes, intimans excellentie sue ex parte nostra et vniuersarum congregationum, que sunt in Episcopatu nostro, Canonicorum scilicet, ac Monachorum orationum fidelis.* Fejérmél: *Cod. Dipl.* I, 288.

³⁾ *Geschichte der Ungern* I, 668.

⁴⁾ *Quum ad calcem eius (diplomatis) legitur: Actum in civi-*

az érv az okmány hitelessége ellen, a mint Schwartz Gottfriednak sok egyéb állításában is kevés bizonyító érv van némely általa megtámadott, történetileg megállapítottul tekinthető tan elleneben. Azt ugyan ki nem lehet mutatni, hogy a XI-ik századtól egészen IV-ik Béla király idejéig Győr városát kizárólag csakis *Geurnak*, *Geurunak* nevezték legyen. A *Geur*, *Geuru* vagy *Geuerinum* névre nézve nem vonhatom ugyan kétségbe, hogy a *Jaurinum* név belőle keletkezett. A helynév keletkezésére nézve már elég tisztán tájékoztató tény ismeretes előttünk. Ilyen tény, hogy a rómaiak alatt e telep neve *Arrabona* volt.¹⁾ Ebből tehát csakis a német *Rába* keletkezhetett, de nem a mai magyar *Győr* név. Ennek megértéséhez egy másik történeti tény segít. Az tudniillik, hogy az egykori római telep helyén keletkezett a népvándorlás korszakában egy avar *körsáncz*, az ismeretes rhingek egyike, melyen belül Baján avar khán székhelye volt.²⁾ Nagyon érthető, hogy a honfoglaló magyarság e körsáncztól *kör*-nek vagy lágyabban *győr*-nek nevezte el a helyet abban az értelemben, a melyben azt a frankok rhingnek vették, s így kétséget sem szenvedhet, hogy a *Jaurinum* név csakis a *Geurból* keletkezhetett és nem megfordítva, a mint azt egyébiránt oklevelek segítségével is szépen kimutathatni. Van egy 1222-ik évi okmányunk, melyben a civitas *Gauriensis* illetőleg *Gaurinensis* említettik.³⁾ Ez a név alakulását tehát világosan mutatja. A *Geurból* lett a *Jeur*, a *Gaur*, a *Jaur*, melyhez aztán a latin végzet járulván a *Jaurinum* állott elő. De ebből a kétségtelen etymológiából még nem következik az is, hogy a *Jaurinum* név alakulása még csak a XIII-ik századba, IV. Béla király korába esnék.

tate Jauriana; novitium illud est Geur enim ab Hungaris veteribus, vel Geuru et Geurinum scribebatur nomen urbis, que Belæ demum IV. aetate Latine scribi ac dici cepit Jaurinum.» Így Schwartz.

¹⁾ E néven említi azt az *Itinerarium Antonini* p. 246. 263. 267., valamint a *Notitia Imperii Occid.* p. 98. 99.

²⁾ L. Bartal: *Commentariorum libri* I, 130—131.

³⁾ A Fejér által sok hibával közölt ezen okmányban a helynév civitas *Jauriensis* alakban fordul elő (*Cod. Dipl.* III, I, 359.) Ráth, Károlynak az eredeti után való közlésében azonban Civitas *Gaurinensis* és *Gauriensis* (*Haz. Okmtár* I, 5. 6.) néven szerepel s így közli azt Wenzel is. (*Árp. új Okmtár* VI, 412. 413.)

Az az ok, mely miatt e névalakulás IV. Béla király idején történt volna, tudniillik a latin nyelvet beszédben és írásban használóknak a nemzeti nyelvben való tájékozatlansága, ez az ok még sokkal inkább meg volt a X. és XI. századokban, miután azon nyugati papok, kik Géza herceg és István király alatt hazánkba jöttek, nyelvünkben mindenesetre járatlanabbak voltak, mint a XIII. században nálunk működött papok. Ez okból a *Jaurinum* név okvetlenül már a X. és XI. századokban honosodott meg a latin irodalomban, a mint okmányilag ki is mutathatni, hogy nem minden régi okmányunk írja a rábamenti várost *Geurnak*, *Geurnak* vagy *Geurinumnak*, hanem igenis *Jaurinumnak*, civitas *Jauriananak* is, mire már Koller, Katona, Pray és Stilling figyelmeztettek,¹⁾ és a mit egyébként konkrét példákkal is bizonyíthatni. A synchron Aloldus az 1044-ik évhez tényleg *Jaurenk* városát említi.²⁾ Gaufredus Malaterra, Kálmán király idejére említi az episcopum *Joriensem seu Jauriensem*.³⁾ Seraphinus esztergomi érsek egyik 1103-ik évi okiratában említi van Arduinus *Jauriensis* episcopus.⁴⁾ II. Béla király idejében 1138-ban ismeretes Paulus episcopus *Jauriensis*, III. Béla idejében pedig 1190-ben Vgrinus *Jauriensis* episcopus.⁵⁾ Ugyanesak III. Béla királynak egyik 1173—1196. évi adománylevelében említetik *Jaurinum* városa, Homodeus *Jauriensis* episcopus és a comes *Jaurien-*

¹⁾ Koller számos czáfoló adatot hozva fel, azt mondja: Ex his monumentis prorsus evincitur, multo ante Belam IV. latine dici, ac scribi solitum esse Jaurinum, et valde credibile fit, ejusmodi vocabulum jam Divi Regis aetate non inusitatum fuisse. (*Hist. Eppat.* I, 73—74.) Falsum igitur est, mondja Katona, Belae demum IV. aetate Latine scribi ac dici coepisse Jaurinum; nam promiscue iam *Geur* ab Hungarico *Győr*, iam ex *Geur Jaur* et *Jor* efformabatur. *Hist. Crit. Regum.* Tom. I. De Pray is számos adatot hoz fel Schwartz czáfolatára. *Specimen* 226. I. Szintügy Stilling: *Vita S. Stephani Regis* 212. I. Kerékgyártó: *Magyarország művelésének története* II, 85.

²⁾ Katonánál: *Hist. Crit. Regum* I, 153.

³⁾ *Historia Sicul.* Lib. IV. cap. 25. Muratorinál: *Scriptores rerum Italicarum* V, 699.

⁴⁾ Schmitth: *Archiep. Strig.* I, 46. Wenzel: *Árp. új Okmtár* I, 45. Knauz: *Monumenta Eccles. Strig.* I, 71.

⁵⁾ Katonánál: *Hist. Crit. Regum* I, 153.

sis.¹⁾ II. András király decretumában 1222-ben említve van Cosmas *Jauriensis*,²⁾ a budai káptalannak egy ugyanesak 1222. évi okmányában pedig a comitatus *Jauriensis*.³⁾ A *Jaurinum* név nyilván általános is volt az összes külföldi okmány- és történetírók praxisában, azok pedig, kik nálunk az okmányok latin szövegében a *Geur* s hozzá hasonló neveket használják, azok bizonyosan oly egyének voltak, kik a magyar nyelvben teljesen vagy legalább is kellően avagy némiképen tájékozva voltak.

S így mindezek szerint ama «belső jelek», melyek miatt némelyek a pécsi egyházmegyének 1009-ik évi oklevelét elvetni s hitelességét megtámadhatni vették, mi komoly bizonyító erőt sem tartalmaznak. Ellenkezőleg láttuk, hogy a felhozott érvek egynémelyike épen visszahatólag, t. i. az okmányt *hitelesítőleg* bizonyít.

IV.

Az alapító oklevél hitelességének egyéb bizonyítékai.

De a mondottakon kívül az oklevél egyéb tartalma sem olyan, mely hitelességének elfogadását tiltaná. Mindjárt a bekezdő szavak: a «Szentháromság és oszthatlan egység» egészen megfelelőnek a sz. István korában divott bekezdéseknek.⁴⁾ Hogy

¹⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* IV. II, 216. 218. Wenzel: *Árp. új Okmtár* VI, 188.

²⁾ *Corpus Juris Hung.* I, 157. Artic. 31.

³⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* III. I, 358. Ráth: *Haz. Okmtár* I, 4. Wenzel: *Árp. új Okmtár* VI, 411.

⁴⁾ Az 1001. évi okmány bekezdése: In nomine Domini Dei summi. Az 1009. évinek: In nomine Sanctae et individuae Trinitatis. Az 1015. évinek: In nomine Domini Dei supremi. Az 1019. évinek: In nomine Dei Summi. Az 1024. évinek: In nomine domini Dei Supremi. Az 1025. évinek: In nomine Patris, et Filii et Sancti Spiritus. Az 1030 körül kelt intelmeknek: In nomine sanctae Trinitatis et individuae Unitatis. Az 1036. évinek: In nomine Dei Summi. Egyedül az 1037. évi okirat, melylyel a sz. király a szentföldre utazó magyarok javára a ravennai sz. Péter monostort alapítja, nélküli a vallásos invocatiót.

sz. István az alapítást a «szentséges és apostoli úr megegyeztével» eszközölte, oly jelenség, mely azonkép egészen megfelelő az ő hívő s e hitében magát fiúi kegyelettel a kereszténység feje előtt meghajló alázatának és buzgóságának. Azzo pápai nuntius jelenlétét ha nem is tudjuk egyéb okmányos nyommal támogatni, úgy mégis mint történeti adatot nehézség nélkül fogadhatjuk el, miután Azzo ostiai püspök-cardinalis történeti személyisége kétségbevonhatatlan.¹⁾ A püspököknek és a többi méltóságviselőknek említése az okmányban is inkább a rhetorismus amaz állandó, stereotyp formája, mely oly gyakori jelenség az okiratokban, de azért mint historiai tény szintén elfogadható, amennyiben akkor már fenállott legalább is az esztergomi érsekség,²⁾ a kalocsai,³⁾ a győri,⁴⁾ a veszpremi⁵⁾

¹⁾ L. Faustus Antonius Maronius: *Commentarium de Ecclesiis et Episcopis Ostiensibus et Veliternis*. Romae 1766. pag. 26. E műben Aetius seu Azzo II. neven van az ostiai püspökök sorozatában fel- említve. Koller: *Hist. Egypt. Quinqv.* I. 22. 64.

²⁾ Alapított 998—999 táján. Hartvik előadásából kitetszik, hogy sz. István még mielőtt a pápától a koronát megkapta volna, tehát az 1000-dik év előtt provincias in decem partitus episcopatus, Strigoniensem ecclesiam metropolim et magistrum . . . ceterarum ecclesiarum fore constituit. (*Vita S. Stephani* cap. 8. Endlichernél 171.) L. Knauz: *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* I. 33—34. Knauz-Lányi: *Egyháztörténelem* I. 299 s. kk. II. Balics: *Egyháztörténet* I. 81.

³⁾ Alapított talán egykorilag az esztergomival. II. Szilveszter pápának 1000-dik évi bullájában carissimus confrater noster Astricus, venerabilis Colocensis Episcopus már említve van. Inchofernél: *Annales Eccles.* I. 268—71. Pray: *Annales* I. 7. Katona: *Hist. Crit.* I. 9. és *Hist. Pragmat.* I. 167. Fejér: *Cod. Dipl.* I. 274. Kollár: *Hist. dipl. jur. Patron.* 46. Stilling: *Vita S. Stephani* 105. I. Desericius: *De initiis ac major. Hung.* V. 58. De Hartvik püspök előadásából is kétségtelen, hogy Asztrik kalocsai püspök volt, mielőtt szent István a pápától a koronát megkapta volt, tehát még 1000 előtt. (*Vita S. Stephani* cap. 8. Endlicher 172. 1.)

⁴⁾ Alapított 1001-ben, vagy ha később, mindenesetre 1009 előtt. Lásd Kovács Ignác: *A győri püspökség megalapítása*. Megjelent a *Magy. Szon* 1865. évf. 161. l.

⁵⁾ Hogy 1009 előtt létezett, bizonyítja sz. Istvánnak 1001. évi pannonhadmi okirata, melyben a sz. Mihály egyháznak s a megyei püspököknek curtem que vocatur Cortou adományozza. (Fejér: *Cod. Dipl.* I. 281.) Helyesen mondja azért Szalay, hogy már 1001-ben létezett. (*Magyarország tört.* 2. kiad. I. 103.)

püspökség. Hogy nem *Bonipert* lett legyen első pécsi püspök, semmivel sem bizonyíthatjuk. Ellenkezőleg Fulbert carnoti püspöknek már említett oklevelében Bonipert mint pécsi püspök említették.¹⁾ Hogy továbbá a püspökség már alapítójától kapta mennyei patronusul «sz. Péter apostolt», ezt nagyon valószínűvé teszi az, hogy a mai napig e szent ez egyházmegye pártfogójaként tiszteltetik.

De nevezetes az alapító oklevél más tekintetben is. Értem záradékát. Ennek azon része, mely az isteni átkot kívánja büntetésül a határok s magától érthetőleg a privilegiumok megsértőire, teljesen megfelel a sz. király kora ostentáló ridegségének. Ép úgy az időszámítás formája is. Ugyanis benne a görög adókört (cyculus indictionum) látjuk alkalmazva, mely az indictiókat september elsőjével kezdi. Ez a görög adókör előző sz. királyunk 1001-ik évi okmányában,²⁾ azonkívül ugyanannak 1037-ik évi diplomájában is.³⁾ 1024-ik évi okmányában a görög cyculus indictionum, ha nem is a végén, de benn a szövegben szintén előfordul.⁴⁾ Nincs tehát ok, hogy az oklevelet keltezése miatt gyanúsítsuk. Ellenkezőleg e keltezésnek nagyon jó hasznát vehetjük merően történeti szempontból is. Kézai Simon mester krónikája,⁵⁾ a pozsonyi krónika,⁶⁾ valamint a genealogia⁷⁾ szerint sz. István 46 évig uralkodott. Ellenben sz. István okmányai szerint csak 38 évig. Ám e különbséget daczára is helyes mind a két állítás. A krónikás iratok szerzői ugyanis a sz. király uralkodását 993-tól számítják, mely évben körülbelül atyja Géza biztosította fiának az uralkodást. Maga sz. István azonban nem ezen, hanem az *ezredik* év augusztus 15-ikétől számítja uralkodási éveit. 1001. évi

¹⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* I. 287. Ez oklevél 1008-ból van datálva, de ebben anaehronismust vélek látni.

²⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* I. 282. Fejérpataky i. m. 26. l.

³⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* I. 330.

⁴⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* I. 308.

⁵⁾ *Gesta Hungarorum et Hungarorum*. Horányi budai kiadásában 99. l. Endlicher szentgáli kiadásában 109. l.

⁶⁾ *Chronicon Posoniense*. Toldy kiad. *Analecta Monumentor. Hung. hist.* 29.

⁷⁾ *Genealogia et nomina regum*. Toldy kiad. *Analecta Mon. Hung. hist.* 66.

okmányában a 15. indictiot és a 2-ik uralkodási évet említi, már pedig a 15. indictio csak 1001. szeptember 1-jén kezdődvén, csak e számítás mellett eshetik össze uralkodása 2-ik évével. Még világosabban tanúsítja azt a pécsi 1009. évi alapító oklevél, melyet decimo Calendas septembrisről azaz augusztus 23-ikáról, indictione septima és 9-ik uralkodási évével keltez. Ez a 7-ik indictio 1009. aug. 31-ikével végződik s így az uralkodási évek szükségképen az 1000-dik év augusztus havától számítottak.¹⁾ Az «anno incarnationis Domini»-féle kifejezést pedig a pécsi oklevélben ugyancsak támogatják más okmányok ilyes keltezései. Így a sz. királynak 1001.,²⁾ 1015.,³⁾ 1036.⁴⁾ évi oklevelei, melyek évkijelölési kifejezéseiből arra következtethetünk, hogy ő az éveket *december 25-ikétől* kezdte.⁵⁾

A mi mindezekon kívül a pécsi alapító oklevelet reánk nézve szintén igen érdekessé teszi, az annak *geografiai* tartalma. Alább e geografiai tartalmát tüzetesebben fogom tárgyalni, itt egyelőre csak egyik állítására kívánok figyelmeztetni, minthogy ebben az oklevél hitelességének egy igen szóló bizonyítékát látom. Megtudjuk ugyanis ez oklevélből a *Sio* vizének legrégibb magyar nevét. Mintalább látni fogjuk, ez az *Ozora* név. Ha magát az okiratot a XII. vagy XIII-ik században egyszerűen componálták volna, akkor az amaz időkben már nem divatos *Ozora* név nem szerepelhetne benne, mert az oklevélgyártók bizonyosan az akkor divatozó *Foc, Fuk = Fok* nevet irták volna ki költött oklevelükben.

Annai adat találkozik e szerint egybe arra, hogy az oklevelet hitelesnek ismerjük el, ha nem is orthografijára és alaki hitelességére, de *egykorú eredetiségére, tartalmára, történeti kútfőségére* nézve, hogy tényleg nem is habozhatunk hitelességének nyílt elismerésével. Az okmányban annyira összevág minden a korról, a helyzettel s a speciális körülményekkel, hogy maga Horváth Mihály is csak habozva mondotta ki gyanuját, nem

¹⁾ Lásd Knauz: *Kortan*. Budapest 1877. 505. l.

²⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* I. 282. Fejérpataky i. m. 19—28. ll.

³⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* I. 302.

⁴⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* I. 330.

⁵⁾ Knauz: *Kortan* 505. l.

annyira meggyőződésből, mintsem inkább azon leplezetlen hajlamból, melynek ő egyházhistoriai régi s elfogadott tételek tárgyalásában kifejezést adni szeretett. Az okmányt «a diplomatikában jártas író ügyes keze» művének mondja, de phantaziánk a legjobb akarat mellett sem oly nagy, hogy elhiessük, miszerint amaz időkben hazánkban egy ennyire ügyes s jártas okmánykoholó létezett volna. Hogy általán okmánykoholóink a multban nagyon is ügyetlenséggel s gyarlóan üzték mesterségüket, azt sz. Lászlónak Mattai Visa Márton-féle 1092.,¹⁾ Kálmán királynak Beriszlevich Péter-féle 1105.,²⁾ I. Lajos királynak Nagy-Bálint-féle 1344.³⁾ oklevelei eléggé mutatják. Ép azért, mert a diplomatika a mai napig soha sem volt exact tudomány, el nem képzelhetjük, hogy vele valaki úgy élhetett volna vissza, miszerint minden koholt tétele megegyezzen a kikutatható tényekkel.

V.

Szükséges volt-e az alapító-oklevél kiadása?

Ezek után az oklevél hitelességét illetőleg még csak azt kell itt szóba hoznom, hogy vajjon volt-e szükség ezen oklevél kiadására? Láttuk hogy Horváth Mihály e szükségességet is kétségbe vonta s előadásából azt kell következtetnünk, mintha sz. István kora olyan lett volna, midőn a birtokviszonyok oklevelekkel való biztosítása felesleges elővigyázat volt.

Pedig a dolog valójában nem így állott. Sz. István idejében a nemzet már azt a kort élte, midőn a magánjog mind határozottabban kifejlődött s vele a birtokjog is mind nagyobb érvényre jutott. A honfoglalás, miként tudjuk, a szállás-birtokjogot eredményezte. A fekvőség nem volt az egyesé s ez a birtokkal, melyen élt s melyből táplálkozott, nem is rendelkezhetett. A rendelkezési jog a családot s illetőleg a nemzetséget illette, mely az alája tartozó családok összességéből állott.

¹⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* I. 472.

²⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* VII. I. 138.

³⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* IX. I. 269.

Mindaddig, míg a nemzetségek fenállottak, az egyes egyének csak részben való haszonélvezői voltak az elfoglalt birtoknak. Az egyének elhalása után birtokjoga visszaszállott a családra, a családnak kihaltával pedig visszaesett az a nemzetségre, s ez mindaddig tartott, mígnem a nemzetségek s következőleg a családok ősi birtokjoga meg nem törtetett. Ezt pedig a monarchia szervezésével sz. István tette. Nagy közigazgatási alkotásai, a vármegyék szervezésének lehetősége szükségképen arra sarkalták, hogy a nemzetségek hatalmát és birtokát megtámadja s ha még oly igaz is, hogy a pogány magyarság ősi alkotmányából nem csinált tabula rasat, úgy mégis nem hagyhatta megkíséretlenül, hogy a nemzetségi szervezetet s a mi azzal szorosán összefüggött, megbolygassa s a birtokjogi viszonyokat más alapra fektesse. Alatta az egyén korlátossága megszűnt, a birtokkal való rendelkezési jog azé az atomé lett, mely a maga sokaságában a családot s a nemzetséget képezte volt.

Ez így történvén, legott útja nyílt a birtokigények összetüzésének. A birtokperek inentől fogva mind sűrűbbek lettek s azért mindinkább nyilvánult az a szükségesség, hogy úgy a physikai, mint az erkölcsi egyének, az egyesek és a testületek birtokai oklevelekkel biztosítottassanak netáni illetékelen jogigényekkel szemben. A szent istváni kornak nincs egy olyan szakasza, melyben a birtokbiztosítás e neme szükségtelen lett volna. Az alapítók ez okból nem is mulasztották el alapítványaikat alapító-oklevelekkel állandókká s fenmaradásukban biztosakká tenni. Így jött létre az ismert legrégibb alapító-oklevelünk, a pannonhalmi benézések alapító-oklevele,¹⁾ így a a zatyai apátságé,²⁾ a veszprémi püspökségé,³⁾ a pécsváradi apátságé,⁴⁾ a veszprémvölgyi apáczáké,⁵⁾ a bakonybéli ben-

¹⁾ Fejérpataky i. m. 19—28. ll.

²⁾ Wenzel: *Arp. új Okmány* I, 24. III, 155.

³⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* I, 289. Róka: *Vitae Vespri. Praesul.* 10—13. Schmitt: *Agrien. Eppi* I, 16. Pray: *Specim. Hierarch. Hung.* I, 260. Batthyán: *Leges Ecclesiast.* I, 371. Katona: *Hist. Crit. Reg.* I, 145.

⁴⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* I, 296.

⁵⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* I, 312.

ezéseké¹⁾ stb., s így kellett a pécsi egyházmegye alapító-levelének is létre jönnie.

Az a kérdés, hogy vajjon adott-e sz. István alapító-okleveleket az általa alapított püspökségek számára, nyilván nagyon felesleges, mert tekintve ama kor viszonyait, fel nem tehetjük, hogy sz. királyunk a püspökségek alapításakor külön-külön okleveleket ne adott legyen. Ha ő az általa alapított apátságokat, prépostságokat vagy egyéb egyházi conventeket külön-külön oklevelekkel tartotta szükségesnek megörökíteni, s így fenmaradásukban, birtok- s jogélvezeteikben biztosítani, vajjon miért nem tartotta volna ezt szükségesnek a nagyobb egyházi javadalmak megalapításánál? A politikai megyékről tudjuk, hogy az azokhoz tartozó fekvőségek, a telekkönyv-számba vehető *legenda Sancti Stephani* ezimű, Székesfejérvárott örözött s Róbert Károly idején elveszett könyvben pontosan fel voltak jegyezve. Vajjon feleslegesnek tarthatta volna-e a böles király a politikai megyéknél is jóval nagyobb alkotásokat: az *egyházmegyéket* physikai összességök s jövedelmi forrásaik fenállásában biztosítani? A kort, annak törekvéseit s jövőre kiható számításait tekintetbe véve, el sem képzelhetjük, hogy a dioecesisek alapító-oklevelek nélkül alapítottak volna. Hogy azok eredetieit egytől egyig, s másolatai is — kettőnek töredékeiü kívül — szintén mind elvesztek, az reánk nézve pótolhatatlan kár ugyan, ám másrészt még sem olyan veszteség, mely miatt magának a ténynek, hogy ilyen oklevelek valósággal léteztek, tagadására magunkat feljogosítva érezhetnők, különösen pedig ott, hol későbbi másolatok — ha mindjárt csak töredékekben is — fentartják az őseredetinek historiai létezettsége bizonyítékát.²⁾

Hogy a pécsi egyházmegyének alapítója sz. István, azt minden történetíró elfogadja, még azok is, kik az itt tárgyalt alapító-oklevél hamisságát hirdetik. Nevezetesen sz. Istvánnak

¹⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* I, 327.

²⁾ Egyébiránt elég itt hivatkozni II. András királynak épen a pécsi egyházmegyére vonatkozó 1235. évi okiratára, mely bevezetésében félreérthetetlenül hirdeti azt, hogy sz. István a maga egyházi alkotásait írással biztosította a jövő számára. Koller: *Hist. Eppat. Quinq.* II, 86. Fejér: *Cod. Dipl.* III, II, 422.

tulajdonítják alapítását Koller József,¹⁾ Pray György,²⁾ Katona István,³⁾ Timon Sámuel,⁴⁾ Pálma Károly,⁵⁾ Spányik Gyezer,⁶⁾ Batthyán Ignác,⁷⁾ Fessler Ignác,⁸⁾ Henszlmann Imre,⁹⁾ Lányi-Knauz,¹⁰⁾ Szabó Károly,¹¹⁾ Horváth Mihály,¹²⁾ Pauler Gyula,¹³⁾ Frankl Vilmos,¹⁴⁾ Cherrier Miklós,¹⁵⁾ Szalay László,¹⁶⁾ Majláth János,¹⁷⁾ Bartal György,¹⁸⁾ Jászay Pál,¹⁹⁾ Brüssztle József,²⁰⁾ Pesty Frigyes,²¹⁾ Balics Lajos,²²⁾ s így e tekintetben sem hiányzik ama substratum, mely nélkül a közöltük alapító-oklevél légben függőnek volna mondható.

De mindeneknél jobban bizonyítja végre a pécsi oklevél valódiságát az a nevezetes körülmény, hogy úgy sz. László, mint ő utána II. Endre is azt ártírták, tehát *ralónak* elismerték s ekként hitelesítették. Az ártírásra okot szolgáltatott sz. László idején az, hogy az egyházmegyei határok erős megzava-

¹⁾ *Prolegomena in hist. Eppat. Quinqueeccl.* 70. l.

²⁾ *Hist. Reg. Hung.* I, 10. *Annales Regum Hungariae* I, 22. *Specimen Hierarchiae Hung.* I, 224.

³⁾ *Historia Critica Regum Hung.* I, 150. Ugyanő: *Epitome chronologica rerum Hungaricar.* I, 66. Ugyanő: *Hist. Pragmatica Hung.* I, 196.

⁴⁾ *Imago Nov. Hung.* cap. VIII. pag. 57.

⁵⁾ *Notitia rerum Hungaricarum.* III. kiad. I, 110.

⁶⁾ *Hist. Pragm. Reg. Hung.* 6-dik kiad. 61. l.

⁷⁾ *Leges eccles. Regni Hung.* I, 373.

⁸⁾ *Die Geschichte der Ungern* I, 370.

⁹⁾ *Pécsnek középkori régiségei* I, 1.

¹⁰⁾ *Egyháztörténelem* I, 299.

¹¹⁾ *Magyar vezérek kora* 434. l.

¹²⁾ *A kereszténység első százada Magyarországon* 182. l.

¹³⁾ *A magyarok meglepedéséről, közzétéve a Századok 1877. évf. 481. l.*

¹⁴⁾ *A magyar nemzet tört.* I, 150.

¹⁵⁾ *A magyar egyház története* 45. l.

¹⁶⁾ *Magyarország története.* II. kiad. I, 103.

¹⁷⁾ *Geschichte der Magyaren* I, 40.

¹⁸⁾ *Commentariorum ad hist. Status jurisque publici Hungariae* I, 173.

¹⁹⁾ *A magyar nemzet napjai az arany bulláig* 247. l.

²⁰⁾ *Recensio universi Cleri Dioecesis Quinqueeccl.* II, 2.

²¹⁾ *Az eltűnt régi vármegyék* II, 160.

²²⁾ *A r. k. egyház tört. Magyarországon* I, 67.

rást szenvedtek.¹⁾ Dezső kalocsai püspök mint *invasor terminorum* keresetbe vonatott István pécsi püspök által s mint-hogy ez utóbbi a maga jogait kellőleg védeni, azaz *primi ac sanctissimi regis Stephani eidem Ecclesiae concessorum instrumentorum scriptis et sigillis* kimutatni képes volt s így a királyt s tanácsát a maga keresetének igaz voltáról meggyőzni tudta, sz. László a pécsi egyházmegyének régi sz. István-féle határait újból helyreállította, Dezső kalocsai püspököt engedékenységre bírta s a régi status quo helyreállításával két grótot és Kázmért,²⁾ továbbá Timoteus és Lőrincz udvari káplánokat, valamint Péter és Simon királyi embereket küldötte ki.³⁾

A XIII-ik század harmadik évtizedében a pécsi egyházmegyének birtok- s határviszonyai újabb zavarban lehettek, mert II. András király, 1235-ben, újra foglalkozik velök. Nemcsak hogy ártírja a sz. István-féle 1009-ik évi oklevelet, de megállapítja a pécsi egyházmegyének a zágrábi egyház felé eső határait is,⁴⁾ s így mindkét király világos s félreérthetetlen módon hitelesíti az ok nélkül gyanúba vont alapító-oklevelet.

¹⁾ *Peuce ecclesiastico sedis ecclesia priorum pastorum illicita vicissitudine fluctuata turbatur et eorundem longevi temporis langore remissa, sine diocesens ablati terminis artabatur.*

²⁾ Azt hiszem, ezen Kázmér az egyik gróf, a másiknak neve pedig a szövegben elmaradt.

³⁾ A somogyi monostor 1404-ik évi okiratából közölte Koller: *Hist. Eppat. Quinqueeccl.* I, 171. Utána Fejér: *Cod. Dipl.* I, 480—482.

⁴⁾ A somogyi monostornak 1404-ik évi ártíratából közölte Koller i. m. II, 86 s kk. II. Utána Fejér i. m. III, II, 421 s kk. II.

MÁSODIK RÉSZ.

A PÉCSI EGYHÁZMEGYE ELSŐ HATÁRAI.

VI.

Az oklevél tartalmának magyarázata:
Zemogny és Thapeon.

Miután az oklevél *hiteletét kétségtelennek* tekinthetjük, lássuk már most azon tanulságot, melyet belőle a pécsi egyházmegye *régi határviszonyaira* nézve meríthetünk. Mint határokat említi az okirat 1. terminum Zemogny viculum, 2. Thapeon vicum, 3. Ozora, 4. aquam Lupa, 5. Kopus, 6. Almas aquam, 7. Kwarok. Ha megfejtethetjük e neveket, tisztába jövünk a pécsi diocesis első határai iránt.

Mindenekelőtt meg kell jegyezmem, hogy a szöveg-kritikus talán némely szövegezési nehézségeken akad fen. Én azonban e nehézségektől annál is inkább vélek eltekinthetni, mivel azok alaposan amügy sem győzhetők le mindaddig, míglen nem rendelkezünk az oklevél *ősi eredeti* példányával. Nem vagyok tehát arra sem tekintettel, hogy az első terminusnál: a Zemognynál és Thapeonnál a szöveg *viculus* és *vicus* kifejezése csakugyan helyes-e vagy csak hibás másolata-e a *viculus* és *vicus* szavaknak? Az összes határjelölés csakugyan azt látszik mondani, hogy Zemogny és Thapeon nem geográfiai *pontok*, hanem geográfiai *vonalak*, a milyenekül az okirat Lupát, Kopust, Almást s a Kwarokot tünteti fel. De másrészt némely tényleges körülmények meg arra utálnak, hogy a nevezett két határterminus két földirati pont. Az a terület, melyre vizsgálatunk kiterjed, e felvételt eléggé igazolja.

E területnek ugyanis nagyon jelentékeny átalakuláson kellett volna átmennie, ha Zemognyt és Thapeont vízfolyásokra akaránk magyarázni. Azért elég nagy az okom arra, hogy a szöveget úgy olvassam és értsem, mint a mely értelemben az reánk irva maradt: értsek a két terminus alatt *pontokat* azaz *helységeket*, és pedig annál is inkább, mivel csak is ilykép juthatunk kielégítő megoldáshoz.

Ez a *Tápé* ma népes puszta, de hajdan sem igen volt az több, mert okiratilag csak *vicus*-nak neveztetik. Zemogny, melyet Duna-Földvárval azonosítottam, még Tápénál is kisebb lehetett, mert okiratilag épenséggel csak *viculus* néven említetik. Ez a körülmény mindenestre felkölti figyelmünket s önkénytelenül kérjük: vajjon mi lehetett oka annak, hogy sz. István az újon alkotott pécsi egyházmegyének éjszaki határául azt a vonalat jelölte ki, mely a nevezett két falu közt húzódott? Ha megyeink határviszonyait kutatjuk akár a multban, akár a jelenben, azt tapasztaljuk, hogy azok alakulásában a természetes viszonyoknak, az orográfiának, de még inkább a hydrografiának, döntő befolyásuk volt. Fejér- s illetőleg Veszprémmegyét Tolnamegyétől csak részben választják el természetes tényezők, t. i. éjszak-nyugaton a Sió vize s illetőleg a Kapos; de a Kapostól a Dunáig, vagyis Tápé és Duna-Földvár közt természetes határt nem találunk s azért egészen más körülmény szolgálhatott indokul arra, hogy a laposan összefüggő, még geologiailag is megszakítatlan negyedkorszaki terület e vidéken úgy politikailag mint egyházipolitikailag akként oszoljék meg, mint a hogy azt régen s ma is megoszolva találjuk. Ez a körülmény eme vidék *ethnografiai constellatiojában* keresendő s a határkérdés teljességgel ebből magyarázandó. Ugyanis Fejérvármegyének Tolnával határos déli részén egymástól kisebb-nagyobb távolságra találjuk *Menyöd* pusztát, *Egres* faut, *Fáncs*, *Örs*, *Szered-Sz.-Márton*, *Ság*, *Töbörccsök*, *Hatvan*, *Alsó*-, *Felső*- s *Kis-Besenyő* pusztákat, *Nádasd Ladány* stb. helységet. Az e pusztákra s helységekre vonatkozó XIII. és XIV. századi okiratokból kétségtelen, hogy mindezek hajdani *besenyő telepek* voltak. Nevezetesen IV. Bélának egy 1269-ik évi okirata szerint e király Mátyás és Chutur nevű *Bissenis de Tuburchuk* a Menik (azaz Menyöd)

és Fanes között fekvő ugyancsak Fanes nevű két ekényi pusztaföldet adományozá in *libertate Bissenorum* possidendam.¹⁾ A fejérvári keresztések conventjének egy 1326-ik évi okirata szerint a *Bisseni de Feshe* bizonyos perben kiegyezkednek más felekezeti elleneikkel.²⁾ I. Károly egy 1338-iki okiratával visszaadja ladani Jánosfi György Bissenusnak az ő besenyő elődei által bírt Besenyő, Egres és Hatvan falvakat.³⁾ A szegszárdi conventnek egy 1344-ik évi okirata szerint bizonyos Ilona, consors Gregorii *Bissenij* filii Ioannis de Ladan és testvérei a Tolna-megyében levő tabáni részjóságok iránt rendelkeznek.⁴⁾ A fejérvári káptalan egyik 1345. évi oklevele szerint előtte bizonyos Farkas Jakab filius Laurentii *Bisseni* de Saag a maga leányának Ilonának és Andrásfi Ferencznek *Bisseno* de Tulge a saját öröksége felét oda ajándékozza.⁵⁾ 1347-ben Magister Gregorius comes *Bissenorum* Gyula-Örs helységnek, Miklós filius Georgii *Bisseni* de Vrs és András meg Antal fiai, nemkülönben rokonai között mint ősi jószágoknak három ágon való felosztását bizonyítja.⁶⁾ Miklós nádornak egy 1351-ik évi okleveléből kitetszik, hogy Szered-Sz.-Márton a Magister Gregorius *Byssenus* comes *Byssenorum* birtok- és lakóhelye s még más besenyők fészke is volt.⁷⁾

Látjuk tehát ez adatokból, hogy Fejérmegyének, Tolna-megyével határos területén nagy *besenyő*-telepek voltak. S minthogy ezek *ősi jószágai* is említetik, kétségtelen, hogy e telepek nem XIII-ik és XIV-ik, hanem már korábbi századokban telepedhettek le itt. A besenyők, kik tudvalevőleg a magyarral rokon künfajt képeztek, sokáig *pogány* valláson maradtak, honnan temetkező helyeik *sepulchra paganorum*, s egyes vidékeken Besenyő nevű lakóhelyeik *Heidendorf*-oknak neveztettek, s így éles ellentétbe jutottak a kereszténységre tért magyarsággal. Mint a magyarság közé ékelt s Fejér-

¹⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* VIII. V. 288.

²⁾ Jerney: *Keleti utazás* I. 236.

³⁾ U. o. I. 237.

⁴⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* IX. VII. 49.

⁵⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* VIII. V. 290.

⁶⁾ Jerney: *Keleti utazás* I. 236.

⁷⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* VIII. V. 290.

megyében különösen kiterjeszkedő ethnografiai csoport nyilván nagyon alkalmas elemet képezett az egyházmegyei határok megállapításánál. Ebben keresendő oka annak is, hogy még a XIV-ik század elején is a pápai dézsmajegyzékek tanuskodása szerint e vidék csaknem teljesen nélkülözte a plebániákat.

E tekintetben nem is mondhatni, mintha épen Fejérmegye e része képezett volna kivételt. Inkább is általános szabályul, egyetemes jelenségül tekintendő, hogy a hol a régiebb századokban a künfajú népségek összefüggőbb láncolatokban, nagyobb tömegekben letelepedve voltak, ott az egyházi intézmények, a plebániák s monostorok átnézetes térképén szembeötlőbb üregek, hézagok mutatkoznak. Így, hogy példaképpül csak egy ilyen jelenségre hivatkozzam, felemlitem a esanádi egyházmegye régiebb időszakából a torontálmegyei *Szentelt-széket*. Ez a kerület Billéttől Valkányig és Oroszlánosig, és Nagy-Sz.-Miklóstól Kikindúig terjedt s lakták azt körülbelül 1244—1350-ig a pogány künök. Az e székhez tartozó helységek körülbelül: Nákófalva, Valkány, Vizesda, Kis- és Nagy-Teremia, Nagy- és Kis-Ösz, Bánát-Komlós, Dugoszellő. Mind e helyeken nem emlitenek a pápai tizedjegyzékek plebániákat, mert lakóik nem voltak keresztények.

A viculus *Zemognyt* többen *Duna-Földcérva* magyarázták. Így Koller,¹⁾ Pray,²⁾ Kutona,³⁾ Fessler,⁴⁾ Rupp,⁵⁾ Brüsztle.⁶⁾ Magát a nevet azonban különbözőleg értelmezték. Mig ugyanis Jászay Pál azt *Somogy*-ra magyarázza,⁷⁾ addig Koller, Pray és Kutona a szláv *Zeme*-ből s illetőleg *ogny*-ből fejtik meg értelmét, mely a magyarban *földet* s illetőleg *földből való lakóhelyet* jelent s így etymologiailag is Duna-Föld-

¹⁾ *Prolegomena in hist. Eppatus Quinqueecles.* 45. és 72. II. És ugyanó: *Historia Eppatus Quinqueecles.* I. 23. 66.

²⁾ *Specimen Hierarchiae Hung.* I. 227.

³⁾ *Hist. Crit. Regum* I. 154.

⁴⁾ *Die Geschichten der Ungern* I. 666.

⁵⁾ *Magyarorsz. helyrajzi tört.* I. II. 354. és 384. II.

⁶⁾ *Recessio Cleri Dioec. Quinqueeccl.* II. 2.

⁷⁾ *A magyar nemzet napjai az arany bulláig* 247. I.

várra vonatkozatható.¹⁾ Meg kell vallanom, hogy míg Jászay magyarázatának legkisebb elfogadható alapja sínesen, addig Koller-Pray-Katonaék magyarázatát csak megerősítve találok úgy a nyelvészeti, mint a topografiai érvek által. A szlávban a földet csakugyan *semlja*-nak, ritkábban *semljische*-nek, a tűzhelyt *ognische*-, *ognishzhe*-nek nevezik,²⁾ melyekből tehát könnyen létesülhetett a *Zemogny* név, mely aztán az okmány-nak sz. László által történt átíratában *Zemon*-ra,³⁾ a sümegi monostor autografja után, I. Lipót által készítettett 1690-ik évi átíratban *Szemegini*-re,⁴⁾ az Inchofer által kiadott Levakovich-féle példányban pedig *Zemogny*-re torzult. De a nyelvészeti érven kívül bizonyít a topografiai is. Mindenek előtt azt kell szem előtt tartanunk, hogy a Duna mentén fekvő Földvár a pécsi egyházmegyének a XIV-ik században kimutathatólag a legkülsőbb éjszakeleti végpontját képezte, sőt az még manapság is. Már egymaga ez a körülmény erősen valószínűvé teszi, hogy a XI-ik században is itt végződött egyházmegyénk egyik határa. De még bizonyosabbá válik ez, ha Földvart mint régi telepet tekintjük. E helység, mint lakott telep, igen ősi. Helyén egy római gyarmat feküdt, melyet az Itinerarium Antonini *Annamatia*-nak,⁵⁾ a Peutinger-tábla *Annamalta*-nak,⁶⁾ a ravennai Névtelen *Annama-*

¹⁾ *Zemogny* — írja Koller — quo vocabulo Slavico non alium notatur, quam Hungarico *Földvár*. (*Hist.* I, 23.) Alább pedig: Sclavorum lingua *Zemogny*, hoc fere hungarica *Földvár* significat, *Zem* Slavis, *Föld* Hungaria, *terra* est; *ogny* Slavis igitur, aut focum fortassis, quo nomine aliquando *Domus* venit, *Vár* Arcem sive *Castrum* Hungaris denotat; ut adeo *Zemogny* *Terream* domum, sive *habitationem*, *Földvár* *Terrenum* *Castrum* designet (u. o. p. 66.). *Terram* enim, quam Hungari *föld* dicimus — írja Katona — Slavi *zeme* vocant, a quibus ante Hungarorum adventum locus ille *Zemogny*, vel *Zemon* appellatus, vetate sanctorum regnum idem nomen retinuerit, quod subinde Hungari patria lingua *Földvár* expresserint. Katona i. h. I, 154.

²⁾ Lásd Murko német-szláv szótárát. Grätz 1833. 297—298. ll.

³⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* I, 481.

⁴⁾ Koller: *Hist. Eppat.* I, 66.

⁵⁾ Parthey és Pinder kiadásában 112—115. Wesseling kiadásában pedig 245. l.

⁶⁾ *Tabula Peutingeriana*. XIII-ik századbéli másolata a bécsi

nak,¹⁾ a *Notitia Dignitatum* pedig *Adnamantia*-nak neveznek,²⁾ mely nevet nyilván nem a rómsiak nyelvéből, hanem a rómaiak előtti és a rómaiak alatti pannonok nyelvéből kell származtatnunk. Római feliratos kövek tényleg fentartották számunkra az *Adnamatus* és *Annamatus* tulajdonnevet,³⁾ úgy hogy kétségbevonhatatlan, miszerint e geográfiai ponton már a rómaiak előtt lakott telepnek kellett léteznie, s nyilván már akkor is erődített hely volt. A rómaiak alatt mint dunamenti hely nemcsak a dunamenti nagy útnak egyik közben fekvő állomás helyét, hanem a dunai limes parti védlánczatának egyik őrszemét is képezte. A *Notitia Dignitatum* szerint dalmát lovasságnak szolgált helyőrségül, mi nyilván sokat magyaráz e helynek jelentőségéből. Hozzá kell tennem azt, hogy a mint egyebütt is, a dunamenti római telepek helyein maig fennlevő helységek támadtak: *Matrica* helyén *Ercsi*, *Vetussalina* helyén *Adony*, *Intercisa* helyén *Duna-Pentele*, *Lussonium* helyén *Kömlöd*, *Altaripa* helyén *Tolna*, *Lugio* helyén *Bata*, *Altinum* helyén *Mohács*, *Antiane* helyén *Baán*, úgy támadt a rómaiság eltűnése után *Annamatia* helyén is újabb telep. Hogy egyebiránt a rómaiság eltűnésével *Annamatia* nem legott szűnt meg ezen néven létezni, eléggé mutatják és bizonyítják a fentemlített forrásművek, melyek szerkesztése a II—IX-ik századokra esnek. Az *Itinerarium Antonini* II-ik, a *Peutinger*-féle tábla IV-ik, a *Notitia Dignitatum* IV-ik vagy

északi könyvtárban őriztetik. Egyes töredékeit kiadta Welsch Márk, Velenceze 1591. Magyarázatokkal ellátott teljes kiadását Scheyb. Bécs 1753. Tudományos bevezetéssel Mannert. Lipseze 1824. Az eredetinek megfelelő tekeres-kiadásban Katancsich. Legújabbban pedig pompás diszkiállításban Desjardins e czmen: *La table de Peutinger d'après l'original conserve a Vienne*. Paris 1868—1874.

¹⁾ *Havennatis Anonymi Cosmographia* 4, 20. Kiadták legelőször Porchero Placid. Párisban 1688-ban, újból Gronov Jakab 1696-ban *Mela* fűggelékében, majd némi javításokkal Gronov Ábrahám 1722-ben, legújabbban pedig Pinder M. és Parthey G. Berlinben 1860-ban.

²⁾ *Notitia Dignitatum utriusque Imperii*. Kiadta Böcking Bonnban 1839, pag. 95.

³⁾ Monumensuel: *Corp. Inscript. Latinar.* Vol. III. I. p. 434. nr. 3360. és pag. 435. nr. 3372. Azonkívül Römer: *Arch. Közl.* 1861. IV, 55.

V-ik, a ravennai Névtelen cosmographiája IX-ik századi művek s mindezek Annamatiat mint fenlevő helyet említik. Hogy a rómaiásított pannon név tulajdonképen mikor szűnt meg, ki nem mutathatom, de gyanítom, hogy a rómaiság eltűnésével az a hivatalos név, melyet még a ravennai Névtelen is használ, mindinkább elhangzóban volt, helyet engedve egy a rómaiak helyén uralomhoz jutott barbar lakosság által használatba hozott névnek. Ez az új név könnyen az a szláv helynév lehetett, melyet XI-ik századi okmányaink *Zemogny* és *Zemon* alakban kifejeznek, minek valószínűsége annál inkább erősödik, minél bizonyosabb, hogy a mai Lúna-Földvár nevét tényleg egy régi földvár-ra vezetheti vissza, melynek nyomai itt ma is szemlélhetők,¹⁾ úgy hogy a *Zemogny*, illetőleg *Zemon* név megfelelne a szláv *Semlja-ognische*-nak azaz *Földtüzhelynek, Földvárnak*.

Ekként megtudva az első határpontot, könnyen megtalálhatjuk a másodikat is. Okiratunk szerint az első határ a *Zemogny viculustól usque ad Thapeon vicum* terjedt. Duna-Földvártól délnyugotra, Simonytornya és Paks között mintegy középpütt találjuk ma a *Tápé* nevű pusztát. A legéjszakibb pontja az Tolnamegyének a Sárvíz balparti részén. Rajta vezet át a földvár-tolnai országos út s kétségtelennek tartom hogy az okirat Thapeona ezen *Tápéra* vonatkozik, a mint azt úgy Koller mint Pray, Katona, Brüstle, Jászay, Rupp arra is vonatkoztatják.²⁾ Lányi-Knauz³⁾ *Tápé vizre* vonatkoztatják, de e magyarázatot már csak azért sem fogadhatni el, mert ha helyesül fogadtuk el a *Zemogny* után következő *viculus* szót, nincs ok, hogy a *Thapeon* után következő *vicus* szót is helyesül el ne fogadjuk. A *vicus* szó pedig kizárja a *Tápénak vízi* jelentőségét.

¹⁾ Említi Koller: *Hist. Eppat.* I, 66. Térképíleg feltünteteti Marsili: *Danubius Pannonico-Mysius* I. sect. VI és II, tab. 2. És Rómer az *Acta Nova Musaci Nationalis* I. kötetéhez mellékelt *Pannoniai* térképén.

²⁾ A már idézett helyeken.

³⁾ *Egyháztörténelem* I. 308.

VII.

Az oklevél tartalmának további magyarázata: Ozora és Lupa, Kopus és Almás.

A második határ, melyet sz. István az általa alapított egyházmegyének kijelölt, *Ozora*, donec perveniat ad aliam aquam, que *Lupa* nuncupatur. Ha Tolnamegyének északi területét tovább kutatjuk, úgy megtaláljuk a Sió-víz mentén, annak jobb partján *Ozora* helységet. Az okirat szövegezése azonban semmi kétséget sem hagy fenn az iránt, hogy ezen *Ozora* alatt, nem a most említett s egykor váráról is nevezetes *Ozora* helységet kell értenünk. A szavak: donec perveniat ad *aliam aquam*, világosan mondják, hogy *Ozorának* is *víznek* kellett lenni, úgy mint *Lupának*.¹⁾ Ily nevű vizet azonban ma hiába keresünk, de nem tévedünk, hogy ha ilyenül veszszük azt a vizet, mely mellett *Ozora* helysége fekszik. Ez, miként említettem, a *Sió*. E víz e néven, tudniillik a *Sió* néven, a régiebb időkben úgy sem szerepel. Régi okiratos neve *Foc, Fuk*, azaz *Fok*. E néven találjuk azt említve XIII-ik századi okiratainkban: I. Endrének a tihanyi apátság 1055-ik évi alapító oklevelében,²⁾ sz. Lászlónak a tihanyi apátság birtokait és jogait megerősítő 1093-ik évi okiratában,³⁾ II. Bélának a sz. mártoni apátság jogait megerősítő 1137-ik évi oklevelében,⁴⁾ II. Endrének a tihanyi apátság jószágait megerősítő 1211-ik évi diplomájában⁵⁾ és végre Dénes nádornak a veszprémi püspökség s a pannonhalmi apátság közt levő ügyet elintéző 1238-ik évi ítélőlevelében⁶⁾. Nagyon érdekes, hogy a pécsi alapító-okle-

¹⁾ Hőke e szerint helytelenül magyarázta azt *Ozora* helységre. *Magyar Sion* VII, 428.

²⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* I, 389.

³⁾ Wenzel: *Árp. új Okmtár* VI, 67.

⁴⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* VII, V, 109.

⁵⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* VII, V, 200. Wenzel: *Árp. új Okmt.* I, 124.

⁶⁾ Wenzel: *Árp. új Okmtár* II, 90. Stachovits Remig: *Registrum tabularii monasterii S. Martini de S. Monte Pannoniac.* Győr 1876. p. XXIX.

vélelől megtudjuk e víznek legrégebb magyar nevét: *Ozorát*, de ez adat másfelől azért is felette becses, mivel nagyon hitelesíti, miként már előbb kiemeltem, magát az okiratot. Ugyanis, ha azt — ismétlem — a XII. vagy XIII-ik században egyszerűen componálták volna, akkor az az időben már nem divatos *Ozora* név nem szerepelhetne az okmányban, mert az oklevélgyártók bizonyosan az azon időben divatozó *Fok* nevet irták volna ki gyártott oklevelökben.

Ám értsük meg az okirat szövegét még jobban. A kitűzött második egyházmegyei határ *Ozora*, *mignem elérkezik az a másik vízhez, melyet Lupának neveznek*. Az *Ozora* vize, vagyis a mai Sió folyó, a Kapossal egyesül s azzal együtt a Sárvizbe s illetőleg a Dunába jut. Az okirat szerint az *Ozora* vize mindaddig képezte az egyházmegye határát, mignem a Lupához érkezik. Lupa nevű vizet ma e vidéken nem találunk, de nincs is okmányunk, mely régi vízrajzunk számára e víz nevét fentartotta volna. A kik azt az Inchofer-Levakovich-féle roncsolt, kritikátlan szöveg alapján *Clupának* olvassák s a *Kulpára* magyarázzák,¹⁾ szónyi czáfolatra sem érdemesek. A mit pedig Koller,²⁾ Salagi,³⁾ Katona⁴⁾ és Brüstle⁵⁾ mondanak, hogy az a *Lupa* nevű vízre vonatkozik, azonkép tarthatatlan állítás, mert érthetetlen. Ugyanis a Várongi és a Lápafői patakok egyesüléséből keletkező *Lápa*, mely az inámi árokba s így Pula vidékén Pula és Atala között Somogy megyében a Kaposba jut, geográfiailag sokkal elesőbb, semhogy azt az okirat határvonaláival megegyeztethetnők. A Sió és a Lupa nem szakadnak egymásba s a kettőnek folyása közt legalább is egy 30—35 kilométernyi térség fekszik. Ez okból nagyon csodálom a különben óvatos és alapos Kollert, ki, bár a folyó víz helyes értelmére Pray által figyelmeztetve volt s ki másrészt maga is elismeri, hogy az okirat szövegébe *K* helyett

¹⁾ V. ö. Timonnel: *Imago novae Hung.* 60. l. és Katonával: *Hist. Crit. Regum* I, 154.

²⁾ *Prolegomena in Hist. Eppatus Quinqueccles.* 72. l. És *Hist. Eppat. Quinqu.* I, 24.

³⁾ *De statu Ecclesiae Pannoniae Lib.* I. p. 180.

⁴⁾ *Hist. Crit. Regum Hung.* I, 155.

⁵⁾ *Recensio* II, II.

könnyen irathatott *L*, — mégis a Lupa alatt nem a Kupát, hanem a Lápát véli rejteni, minek — ismétlem — semmi értelme sincsen. Ellenben ha a Lupa alatt nem a Lápát, hanem a *Kupát* értjük, akkor megszűnik legott minden nehézség. A Lupa csakugyan a Kupa névnek eltorzítása, a mint azt már Pray¹⁾ s később Knauz-Lányi²⁾ is észrevették. A *Kupa* vize pedig nem más, mint a mai *Koppány*, mely Somogy megyében Fiad környékén ered, Somogy- és Tolnamegyék területét hasítja s most már csatornázott mederben a Kaposba szakad.

Kétségtelen ezekből, hogy a XI-ik évszázad elején a Siót, a Kapos-torokon túl is *Ozorának* nevezték, másrészt pedig, hogy a Kaposnak azon szakaszát, mely a Sió és a Koppány vize között folyik, régen *Kupának* nevezték, azaz a Koppány folytatásának tartották olyképen, mintha a Kapos ömlenék a Koppányba és nem megfordítva. Ilyen állítások régi vízrajzunkban éppen nem szokatlanok. Elég a sok közül a Vág-Dunát említenem, melyet a számos okirat *Dudvágnak* nevez, mintha a Vág-Duna ömlenék a Dudvágba s nem megfordítva.³⁾

Ezt tudva immár teljesen tisztába jöhetünk az alapító oklevél határkijelölésével éjszakon és nyugaton. A határ ugyanis kiindult a Dunától t. i. Duna-Földvártól s haladt Tolnamegye éjszakkéleti határvonala hosszán Tápénak s azon túl az Ozorai vízhez, vagyis a mai Sió-Kapos csatormának mindaddig, míg nem vele a Lupa, azaz a Kupa = Koppány valósággal a Koppányul tekintett Kapos nem egyesült.⁴⁾

¹⁾ *Specimen Hierarchiae Hung.* I, 227.

²⁾ *Egyháztörténelem* I, 308.

³⁾ *L. Magyarorsz. régi vízrajza* I, 77, 206, 211, 283, 424.

⁴⁾ Fessler a pécsi megyének régi határait leírva, azokat Duna-Földvártól a Siónak vezeti, onnan a *Kapos* folyó mentén annak *forrásáig* s onnan az Almás pataknak annak Viljevoval átellenben a Dráva folyóba való beszakadásáig. (*Die Geschichten der Ungern* I, 666.) E határleírásból nyilvánvaló, hogy Fessler az 1009-ik évi alapító oklevél Lupa (= Kupa, Koppány) vizét ugyanezen oklevél Kopus vizével azonosítja, s a határt a Kapos *forrásáig* vezeti, mit magából az 1009. évi okiratról nem bizonyíthatni, de mit másrészt, miként látni fogjuk, a XIV. századi pápai tizedjegyzékek adataival sem igazolhatni.

A harmadik terminus *Kopus usque ad Almas aquam*, nehézséget épen nem okoz. Nehézséget csak Kollernek okozott s azoknak, kik őt a terminusok magyarázásában követték. Quo loco — írja ő — quantove intervallo limes Diocesis a Divo Rege constitutus sit, incertum est. Nam ab origine usque ad confluentiam cum Sió amne limes certe non fuit; alioquin Ozora, et Lupa, quæ trans Kapos sita sunt, nulla ratione fines Diocesis dici possent.¹⁾ Ám ép ennek felismerése győzhette volna meg Kollert arról, hogy az okmány Lupa vize nem lehet a Lápafő, hanem a Kupa vagyis a Koppány, mely e nevént azután is megtartotta, hogy a Kapossal egyesült s így nagyon is mondhatni, hogy sz. István a Kapost a mai Tolna határáig jelölte ki a pécsi püspökség határául.

Ez a Kapos folyó a Koppány-toroktól kezdve, Tolna-megyén át délnyugati irányban haladva, a két Dombóváron alól Tolna- s Baranyamegyék határait képezve s merően nyugotnak fordulva, Somogymegyét szelvében hasítja, mignem Kaposmérőtől délre a Kopaszhegy völgyeiben forrásaihoz nem ér. E hegy vizválasztóján túl a déli lejtőken a *Csatorna* folyóviznek vizregiója következik, melynek egyik mellékvíze a Csebény es Hertelend mellett eredő, Somogy- és Baranyamegyék földjét érintő s Okorágnál az egyesült Okor-Gyöngyösbe vagyis a mai elnevezés szerint a Csatorna vizébe szakadó *Almás*.

Ezt az Almást Árpád-korszaki okleveleink többször említik *Alma*, *Olma*, *Almas* néven s itt csak annyiban szükséges vele tüzetesebben is foglalkoznunk, amennyiben a pécsi egyházmegye területének e vidéken való teljes megismerésére csak úgy jöhetünk, ha tisztában vagyunk, hogy hajdan mit, s mennyit értettek *Almás* néven. Ma e néven e folyóviz Okoráig szerepel, hol a Csatorna vizébe szakad. De hogy hajdan még Okorágon s Monosokoron túl is mint *Almás* szerepelt, világosan mutatja II. Endre királynak egyik 1235-ik évi okirata, mely szerint az Almás a *Drávába* ömlik.²⁾ És való-

¹⁾ *Hist. Eppatus Quinqu.* I, 68.

²⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* III. II, 423. Koller: *Hist. Eppat. Quinqu.* II, 86.

ban az Okor régiebb folyásában Monosokornál több ágra szakadt, melyek külön nevek alatt a Dráva erdős síkságán délkeleti irányban tova csavarogtak. Egy ilyen ág *Almás* néven szerepelt.¹⁾ De másrészt arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy régi iratainkban az Okor is említve van. Így egy 1257-ik,²⁾ egy 1279-ik³⁾ és egy 1287-ik évi okiratban.⁴⁾ Az 1257-ik évi ép azért nagyon fontos, mert a baranyamegyei *Sámodra* vonatkozik s így kétségtelenné teszi, hogy azon időben, úgy mint a legújabb időkben is, az Almás név nem terjedt ki az Okorágon alul következő vízre is, mert az *Okor magnum* néven szerepelt.

Valószínű, hogy a XIII. századot előzőleg az *Almás* név nem terjedt ki az Okornak Okorágon alul folyó részére is, s ha ez csakugyan így van, akkor a pécsi egyházmegyének sz. István-korabeli határait biztosan csakis Okorág tájáig határozhatjuk meg. De épen nem lehetetlen, hogy akkor, midőn a pécsi egyházmegye alapítva lett, Almás névvel jelölték az Okor, illetőleg ma a Csatorna alsó folyását is, s ez esetben a pécsi egyházmegye e vidéken való határai már összefüggőben volnának kijelölhetők. Így azonban a bizonytalanság mindenestre még fennmarad.

VIII.

A pécsi egyházmegyének XI-ik századi határai megvilágítást nyernek a XIV-ik századi pápai tizedjegyzékek által.

Ilyen értelmezés mellett nem lehet tagadni, hogy a pécsi egyházmegye alapító oklevelének geográfiai terminusai, az

¹⁾ Hunfalvy: *A magyar birod. természeti viszonyainak leírása* III, 249. Azonkívül l. Görög *Atlaszát*. Baranyamegyét.

²⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* IV. II, 420. Wenzel: *Arp. új Okmánytár* XI, 436.

³⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* V. II, 491. *Századok* VI, 669.

⁴⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* V, III, 373. Koller: *Hist. Eppat. Quinqu.* II, 229.

Almás vize torkolatának kivételével, igen találóak s meglepően szabatosok, úgy hogy segélyekkel világos képet alkothatunk magunknak ezen egyházmegye első kiterjedéséről éjszaki és nyugati felé. Nevezetesen látjuk, hogy az első alakulásában e két irányban szűkebbre volt kiszabva a mainál, de szűkebbre a XIV-ik századi diócesisnél is, a miről könnyen meggyőződünk, ha a XIV-ik századi diócesis éjszaki s nyugati térfogatát rekonstruáljuk magunknak, mit könnyen tehetünk, mert az 1332—1337. évi pápai tizedjegyzékekben rendkívül becses építő anyaggal birunk.¹⁾

Ezt a XIV-ik századra való reconstitutiót különben már csak azért is kell teljesítenünk, mivel az a sz. István-féle diócesis határait ép ott hitelesíti, ahol az akadémikusok kritika talán még legelőbb vonná kétségbe a kiindulási pontok helyességét. Értem az *éjszaki* határvonalat.

A pápai tizedjegyzék adatai szerint Alap,²⁾ Sár-Sz.-Miklós³⁾ s Ó-Dád puszta⁴⁾ a *veszprémi* egyházmegyének albai azaz fejevári főesperességekhez tartozó plebániák voltak; továbbá Simontornya,⁵⁾ Igar,⁶⁾ Sár-Egres⁷⁾ s az ezektől éjszakra következő helyek ugyanezen *veszprémi* egyházmegyének veszprémi archidiaconatusának lelkészési helyei. Ellenben Duna-Földvár,⁸⁾ Német-Kér,⁹⁾ Rác-Egres puszta,¹⁰⁾ Pálfa,¹¹⁾ Né-

¹⁾ Ki van adva Theinernél: *Epitome ex libris rationariis decimarum seecularium* című alatt in: *Vetera monumenta historica sacra Hungariam illustrantia*, Romae 1859. I. 556—558. E kiadás azonban hiányos és hibás. Újabban teljesebben, s correctebben kiadta Pesty Frigyes és Fejérfataky másolatában a magyarországi vatikáni bizottság: *Monumenta Vaticana*. Budapest 1886. Series I. Tomus I.

²⁾ *Olap* i. h. 373. l.

³⁾ *de Sancto Nicolao* u. o. 373. és 385. ll.

⁴⁾ *Dod* u. o. 373. l.

⁵⁾ *Syman-Tornia* u. o. 386. l.

⁶⁾ *Igar* u. o. 386. l.

⁷⁾ *Egres* u. o. 386. l.

⁸⁾ *Feldvar, Feldvar, Fejvar, Felduar* u. o. 261. 278. 296. 311. ll.

⁹⁾ *Kyry* u. o. 261. l.

¹⁰⁾ *Egres* u. o. 311.

¹¹⁾ *Pol autorum* i. h. 297. l.

medi,¹⁾ Ozora²⁾ stb. mind a *pécsi* diócesis plebánia-helyei. A pécsi egyházmegyének éjszaki határa a XIV-ik évszázad elején eszerint összeesik Tolnamegye a Duna és Sárvíz között levő határvonalával Fejérmegye felé, s így a sz. István-féle diócesis éjszaki határai nagyon jelentéktelenül változtak a XIV-ik századig.

Ám annál jelentősebb a különbség nyugaton, mert míg a sz. István-féle diócesisnek nyugati határvonala a Kapos vize, addig a XIV-ik századi diócesis nyugati határai már jóval túlterjedtek a Kaposon. A pápai tizedjegyzék szerint a *regoli* archidiaconatus egészen már a pécsi egyházmegyéhez tartozott, úgy hogy a mai Somogy megyéből Török-Koppány,³⁾ Szorosad puszta,⁴⁾ Gerezd puszta,⁵⁾ Marosd puszta,⁶⁾ Dada puszta,⁷⁾ Szil,⁸⁾ Karsak,⁹⁾ Uzd puszta,¹⁰⁾ Gyalán,¹¹⁾ Zimány,¹²⁾ Atala,¹³⁾ Szabadi,¹⁴⁾ Kereseliget¹⁵⁾ mint mindmegannyi plebániái hely a pécsi egyházmegyéhez tartozott. Sz. István korában az az egész traktus Kercsileget kivételével, melynek területe már 1009-ben is már a pécsi diócesishez tartozott, — egészen a veszprémi egyházmegyéhez volt csatolva.

A délnyugati határnak a XI-ik és a XIV-ik században meglehetősen azonosnak kellett lennie. Mint a XI-ik században úgy a XIV-ikben is az Almás képezte a pécsi és a veszprémi egyházmegyék határvonalát. A pápai tizedjegyzékből

¹⁾ *Nemety* u. o. 287. l.

²⁾ *Ozora* u. o. 299. l.

³⁾ *Koban* u. o. 307. l.

⁴⁾ *Zorvad, Zarnostl* u. o. 277. és 298. ll.

⁵⁾ *Cecresd, Gerech, Gaereg* u. o. 262. 276. 299. ll.

⁶⁾ *Mortias, Monastor, Morustl, Morus* u. o. 263. 276. 298. 306. ll.

⁷⁾ *Ada, Dada* u. o. 263. 276. 298. 306. ll.

⁸⁾ *Zygl, Gyl, Egl, Zil* u. o. 263. 276. 298. 306. ll.

⁹⁾ *Kosug, Kozuki, Kepsak, Kozek* u. o. 263. 277. 298. 306. ll.

¹⁰⁾ *Uuhd, Wstac, Wstl, Uusti* u. o. 263. 276. 298. 306. ll.

¹¹⁾ *Galan, Kalan, Gylan* u. o. 263. 277. 298. 306. ll.

¹²⁾ *Ziman* u. o. 299. l.

¹³⁾ *Othola, Athala* u. o. 263. 298. ll.

¹⁴⁾ *Zabadi, Zachadi* u. o. 263. 277. 298. 306. ll.

¹⁵⁾ *Kerehelikethe, Sarchelikethe, Kozefiligete* u. o. 262. 277. 299. 306. ll.

tudjuk, hogy a XIV-ik században Sz.-Egyed puszta,¹⁾ Almamellék²⁾ és Boldogasszonyfa³⁾ az Almás vizén túl is még a pécsi egyházmegyéhez tartoztak, vajjon ide tartoztak-e a XI-ik században is, meg nem mondhatom. Ha betű szerint veszem az alapító oklevél szavait, melyek szerint az Almás vize képezte a pécsi egyházmegyének határát, akkor mindenesetre az említett három helység s illetőleg puszta területe már nem tartozhatott a pécsi diócesishez.

Ugyanez okból fel kell tennem továbbá azt is, hogy az Almás s illetőleg Fekete vize és a Dráva közé szoruló földterület, mely a XIV-ik században a pécsi archidiaconatus kiegészítő részét képezte, miután a pápai tizedjegyzékek szerint Czun,⁴⁾ K.-Sz.-Márton,⁵⁾ Vaiszló,⁶⁾ Sztára,⁷⁾ Csány,⁸⁾ Bogdása,⁹⁾ Körösöny puszta¹⁰⁾ és Marócza¹¹⁾ Pécs-egyházmegyéhez tartozó plebániahelyek voltak, — a XI-ik században nem a pécsi, hanem a veszprémi diócesishez tartozhatott. Ezt pedig annyiival is inkább kell feltételeznem, mivel különben az alapító oklevélnek a *Drávát* mint terminust fel kellett volna említeni, mit azonban nem tesz.

A Dráva általán mint egyházmegyei terminus nem kerül elő az 1009-ik évi oklevélben s ez nyilván azt bizonyítja, hogy a pécsi egyházmegye első alakulásában nem is végződött

¹⁾ *St. Egid* u. o. 264. 274. 293. 313.

²⁾ *Alma* u. o. 284. l.

³⁾ *Eccles. B. M. Virg. Bodugassunfolua, Boduganafolua* u. o. 265. 273. 284. ll.

⁴⁾ *Chuneh, Chim, Chun, Zon* u. o. 264. 273. 292. 312. ll.

⁵⁾ *De Sancto Martino, de monte Sancti Martini* u. o. 25. 273. 283. 292. 312. ll.

⁶⁾ *Wohesla, Woyzd, Woyzka, Waheslow* u. o. 274. 283. 293. 312. ll.

⁷⁾ *Stara, Stora* u. o. 274. 283. 293. 312. ll.

⁸⁾ *Canan, Chan* u. o. 274. 313. ll.

⁹⁾ *Bokarsa, Bogda, Bogdasa, Bogdaza, Bogdaste* u. o. 237. 264. 274. 285. 293. 312. ll.

¹⁰⁾ *Genedisze, Kézlyse, Gerdesse, Kerdiste, Gerdische, Kordeste* u. o. 237. 264. 273. 283. 293. 312. ll.

¹¹⁾ *Moroča, Morol, Morolča, Morolka, Morossa* u. o. 237. 264. 273. 283. 293. 312. ll.

délen a Drávánál, hanem túlterjedett azon. Ez az állítás magában véve sem ütközik nehézségbe, mert a Dráván túli területnek egy jelentékeny része a pécsi egyházmegyének alapításakor már tényleg az ország területéhez tartozott. Tudjuk úgy a névtelen jegyzőtől,¹⁾ mint a nálánál is sokkal biztosabbra vehető Konstantinosz Porphyrogenetasz byzancei császár könyvéből,²⁾ hogy a honfoglalás idején a Dráván túli terület már Magyarországhoz tartozott, sőt, hogy a Dráva-Száva közben magyarok laktak is. Ez a Dráva-Száva közti terület igaz nem volt folyton bekés tartozéka Magyarországnak, mert a byzancei császárok sóvárogva vetették ez áldott földdarabra tekinteteket s azt ideig-óráig hatalmukba is kerítették, a mint az úgy a görög írók nevezetesen Kinnamosz és Nikephorosz Bryenniosz előadásából, mint Radó nádornak 1057-ik évi okleveléből is kitetszik, melyben elmondja, hogy ő a maga által alapított szávasz.-demeteri vagyis mitroviçi apátságot és az egész provinciát sok hadi fáradtsággal visszaszerezte.³⁾ Ám a Dráva-Száva közti területnek ez időközi elvonatásai éppenséggel nem akadályozhatták meg azt, hogy a terület elejétől fogva a pécsi egyházmegyenek részül tekintessék. Alig hiszem, hogy itt az egyházmegyének határai a XI-ik században igen divergáltak volna az egyházmegye XIV-ik századi határaitól. Sz. István idejében csak a nyugati határvonal hiányzott. Ezt mint látni fogjuk még csak sz. László jelölte ki s vele a pécsi egyházmegyének oly területi configuratiót adott, milyent a XIV-ik

¹⁾ *De Gestis Hungarorum liber* cap. XLIII: Buisun Lelu et Botond hinc egressi, silvan que dicitur Peturgoz descendentes, iuxta fluvium Culpe castrametati sunt, et transito fluvio illo usque ad fluvium Zoua pervenerunt, et transito Zoua, castrum Zabrag ceperunt et hinc equitantes castrum Posaga et castrum Uleou ceperunt et hinc egressi, Danubium in partu Greci transmanigantes, in curiam duois Arpad pervenerunt. Endlicberová: *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana*. Sangalli 1849. pag. 38.

²⁾ In hoc loco (hol most a turkok azaz magyarok laktak) írja ő, antiqua quedam monumenta supersunt, inter que . . . Sirmian. (*De Administrando Imperio* cap. XL.) Et habitant Turce inter Danubium et Sabam fluvios (u. o. cap. XLII.).

³⁾ Koller: *Hist. Eppatus Quinqu.* I, 147. Fejér: *Cod. Dipl.* I, 394. Kukuljevics: *Cod. Regni Croat.* I, 116.

században ismerünk fel. Ez utóbbit a már említett pápai tizedjegyzékek segítségével meglehetősen tüntethetjük fel, a mennyiben tudniillik Katinac,¹⁾ a Biela menti Sziráts,²⁾ a Pakramenti Polyana³⁾ és Pakrác,⁴⁾ a Rogolica menti Rogolje⁵⁾ és Város,⁶⁾ a Trnovo menti Csernek⁷⁾ és Ljupina,⁸⁾ a Száva menti Macskovacs,⁹⁾ az Orlyava vízkörnyékébe eső Vilicszelo,¹⁰⁾ Brestova,¹¹⁾ Ugarci,¹²⁾ Velika,¹³⁾ Straceman,¹⁴⁾ Pozsega,¹⁵⁾ Granye,¹⁶⁾ Grada,¹⁷⁾ Mihalyevci,¹⁸⁾ Resnik,¹⁹⁾ Dedina reka,²⁰⁾ Kuttievo,²¹⁾ Granica,²²⁾ Dobrogoscse,²³⁾ Russevo,²⁴⁾ Imrovec,²⁵⁾ Paka,²⁶⁾ Odvorce,²⁷⁾ továbbá a Karasica és Vucica vízkörnyékébe eső Miklós,²⁸⁾ Feriesanci,²⁹⁾ Martin,³⁰⁾ Stipa-

¹⁾ *de Sancta Katherine* l. h. 268. l.

²⁾ *Azirias, Agrias* u. o. 268. 314. II.

³⁾ *Polina, Polena* u. o. 268. 314. II.

⁴⁾ *Pugarack, Pugarad* u. o. 268. 314. II.

⁵⁾ *Rochotka* u. o. 268. l.

⁶⁾ *Warasna* u. o. 315. l.

⁷⁾ *Cerlakob, Chorkuobek* u. o. 272. 315. II.

⁸⁾ *Lupinka* u. o. 315. l.

⁹⁾ *Mupra* u. o. 315. l.

¹⁰⁾ *Villet* u. o. 272. l.

¹¹⁾ *Brestog* u. o. 315. l.

¹²⁾ *Orbata, Vrko* u. o. 268. 314. II.

¹³⁾ *Volica* u. o. 315. l.

¹⁴⁾ *Strazelme, Strazemida* u. o. 272. 315. II.

¹⁵⁾ *Pozaga, Posago* u. o. 272. l.

¹⁶⁾ *Crancha* u. o. 272. l.

¹⁷⁾ *Gradpotava* u. o. 268. l.

¹⁸⁾ *de Sancto Michael* u. o. 272. 315. II.

¹⁹⁾ *Besimigh* u. o. 268. l.

²⁰⁾ *Domlaryha, Dymnareke* u. o. 268. 315. II.

²¹⁾ *Gucho, Godho* u. o. 268. 315. II.

²²⁾ *Granicha, Glognissa* u. o. 272. 314. II.

²³⁾ *Dobragros* u. o. 315. l.

²⁴⁾ *Crussava* u. o. 314. l.

²⁵⁾ *de Sancto Emerico* u. o. 315. l.

²⁶⁾ *Bakola, Bakalhu* u. o. 272. 314. II.

²⁷⁾ *Vilvari, Odvari, Induardi, Hodvari* u. o. 278. 287. 296. 311.

²⁸⁾ *de Sancto Nicolao* u. o. 314. l.

²⁹⁾ *Ferogleti* u. o. 314.

³⁰⁾ *de Sancto Martino* u. o. 268. 314. II.

novce¹⁾ s a Bosut vízkörnyékébe eső Ó-Topolje²⁾ és Selce³⁾ mint oly plebániahelyek szerepelnek, melyek a *pozsegai* főesperestés alá tartoztak s a *pécsi* egyházmegyéhez számítottak. A mindezekről éjszakra a Karasica, Vucica, Kravica vizeitájain, nemkülönben felső részén található helyek a Drávaig az *eszéki* archidiaconatushoz s ugyancsak a *pécsi* egyházmegyéhez tartoztak.⁴⁾ A Vuka alsó folyása mentén, valamint a Bosut közép, sőt a Sidina vízkörnyékébe eső egyes helyek, tehát a Duna és a Száva közti terület a *valkói* főesperestéshez s ugyancsak a *pécsi* egyházmegyéhez tartoztak.⁵⁾ Végre pedig a Bosut alsó folyásának régiójába, valamint a Sidina vizeitájához tartozó helyek a *maróthi* főesperestéshez képeztek s ugyancsak a *pécsi* egyházmegyéhez tartoztak.⁶⁾ Szóval a XIV-ik század elején a Dráva-Száva-Dunaköz, melyet nyugaton a Cadjavica és az Ilova, keleten pedig az Almás és a Mandyelos vizei határoltak, egészen a pécsi egyházmegyének területét képezte. Persze volt e területen sok kivételes hely is, Djakovár például a boszniai diocesishez tartozónak említettik, de más kivételes helyek is voltak e területen, úgy hogy az egyes helyek ugyanazon pápai tizedjegyzékekben hol az egyik, hol a másik főesperestéshez tartozóknak mondatnak, úgy hogy ezeket a főesperestési határokat egészen szabatosan ki nem huzhatjuk.

Ez a tény, hogy a XIV-ik század elején a Dráva-Száva-Dunaköz a kijelölt szakaszokban a pécsi egyházmegyéhez tartozott, mindenesetre megkönnyíti a XI-ik századi diocesis határainak kinyomozását. Azt hiszem, az alapító oklevélben a Száva mint déli határ azért nincsen megemlítve, mivel akkor ép e vidéken a görögök miatta területi viszonyok nagyon ingadoztak. De az sem lehetetlen, hogy az alapító oklevél azért nem említi ezt a déli területet, mivel ahhoz magyar államtani

¹⁾ *de Sancto Stephano* u. o. 272.

²⁾ *Topolje* u. o. 315. l.

³⁾ *Zeulche* u. o. 268. l.

⁴⁾ Előszörőlők a *Monumenta Vaticana* I. I. 270—271. 280—281. 288—289. 299—300. 313—314. II.

⁵⁾ Ugyanott 279—280. 289—291. 301—302. 303—304. 307—309. II.

⁶⁾ Ugyanott 281—282. 300—301. 304—305. 307. II.

szempontból kétség nem fért, az az országhoz tartozván a területi continuitás elvénél fogva csakis a pécsi egyházmegyéhez tartozóul tekintethetett. Hogy valóban ilyes elvre vezetendő vissza az alapító-oklevél terminus kijelölése, azt eléggé világosan hirdeti ama tény is, hogy az oklevél a diocesis keleti határát, mely azt a kalocsai egyházmegyétől elválasztotta, t. i. a Dunát szintén nem említi, e tekintetben semmi kétség sem forogván fen. Vagyis említi azokat a határokat, a hol netáni határvillongásoknak elejét venni kellett, mint a mi a veszprémi egyházmegyével szemben az eset lehetett.

Midőn sz. László a zágrábi püspökséget megalkotta, a Dráva-Száva-közben a pécsinek nyugoti határai is szabatosabban ki lettek jelölve. Tudjuk ezt hitelesen II. Endrének 1235-ik évi okleveléből, melyben szószerint a következőket olvassuk:

«Verum quia paci, seu tranquillo ecclesiarum statui inuigilare semper congruit regiam maiestatem; idcirco alias etiam metas, et limites, quibus Zagrabyensis Ecclesia committata est Quinqueecclesiensi Ecclesie, a Sanctissimo rege Ladislao, progenitore nostro, duximus inserendas hoc modo: Quoniam ultra Draue fluvium limes seu terminus Quinqueecclesiensis Ecclesie nondum fuerat stabilitus, cum sanctus rex Ladislaus primus transierit Draue fluvium, et partes sibi slavicas, regno primum occupavit adducto; ubi et sedem fundavit episcopalem, videlicet Zagrabiensem, cuius sedis dyocesis a sede Quinqueecclesiensi super Lysniche fluentum, quod alio nomine Wolko vocatur, terminavit; ab inde per Zauam descendendo. Quidquid autem Zaue concludit fluvius, ad ius dyocesanum, et iustam decimam Quinqueecclesiensis ecclesie committatur, et ab illo fluente Lisniche, totam circuendo Posogam, et ad Quinqueecclesiensem dyocesem regirando reuertitur directio ad metam seu terminum super Drauam ex opposito fluvii Olma dicto, qui de parte septentrionali in eundem Draue fluvium cadens ab occasu solis Quinqueecclesiensem Ecclesiam a Wesprimiensi Ecclesia metaliter diuidit et coniungit.»*)

*) Koller: *Hist. Epipatus Quinqu.* II, 86. Fejér: *Cod. Dipl.* III, II, 422—423.

Az okirat e szavaiból kitetszik tehát, hogy 1. a pécsi és a zágrábi püspökségek között levő határokat sz. László állapította meg; hogy 2. addig, míg ez sz. László által történt, a pécsi püspökségnek határai a Dráván túli részen nem voltak megállapítva; hogy 3. választó határul a Lysniche másképp Valkó folyót tette; hogy 4. mindaz, a mi a Lysniche vagy Valkó folyónak Szávába való torkolatán alul feküdt, az mind a pécsi egyházmegye tartozandóságához számított az Almásnak a Drávába való torkolatáig.

Látjuk, hogy itt az Almás alatt az egykori egyesült Okor-Gyöngyös, vagyis a mai Feketeviznek azon egykori ága érteftik, melyről említettem, hogy a legújabb időkig *Almás* néven volt ismeretes. Most csak az a további kérdés, hogy mi vizet értsünk a Lysniche másképp Valkó folyó alatt?

A Wolko, Wolkov, Walkow, Wilkou folyó, melyet több XIII ik századi okirat, névszerint Kálmán királynak egyik 1231,¹⁾ IV. Bélának egyik 1263²⁾ és István alországbirónak egyik 1300. évi oklevele³⁾ említ, kétségtelenül nem más mint a Verőczében a Longya forrásai közelében eredő, Verőcze és Szerémmegyék területét hasító s Vukovárnál, a régi Valkónál a Dunába jobbfelől szakadó Valkó.⁴⁾ Csakhogy ez a folyó semmiképen nem lehetett az, melyről II. Endre király okiratában szó van s mely sz. László király rendeletéből határt képezett a zágrábi és pécsi egyházmegyék közt, mert ez a Vuka nem érintkezik a Szávával s amugy is merőben *keleti* folyással bírván, a két püspökség közt határvonalul nem szolgálhatott. E miatt bizonyos, hogy a II. Endre okiratában említett Wolko, mely másképen Lysniche néven is szerepelt, egy a Vuka vagyis a régi Valkó folyótól külön vizre vonatkozik. Melyikre? Ha Gyurikovicsre hallgatunk, akkor azt a Pakrába szakadó pozsegamegyei *Bielára* kellene magyaráznunk.⁵⁾ Gyurikovics a maga nézetét nem okadatolja s azért nem is lehet reám nézve

¹⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* III, II, 237. Endlicher: *Monumenta Arpadiana* 435. 1.

²⁾ Fejér: *Cod. Dipl.* IV, III, 139.

³⁾ Wenzel: *Árp. új Okmtdr* X, 386. 387.

⁴⁾ Lásd *Magyarorsz. régi vízirajza* II, 417.

⁵⁾ *De situ et ambitu Slavoniæ et Croatiae* II, 14.

irányadó avagy kötelező. Több igyekezetet tesz Koller, kinek azonban minden igyekezete csupa zavar kifolyása. Ő a *Lysniche* alatt a *Pakrát* véli érthetni, a *Wolko* alatt pedig a *Vucsincát* vagyis a *Vucinát*.¹⁾ Tévedése már abból bizonyos, hogy ő ekként az okirat folyóját két külön folyóvízre magyarázza t. i. a Lónja mellékvízére a *Pakrára* és a Karasicza mellékvízére a *Vucinára*. Amaz a Száva, emez a Dráva vízkörnyékéhez tartozik, holott az okirat szerint egy s ugyanazon folyót nevezték Lysniche-nek és Wolkonak. Szó sem lehet tehát Koller értelmezéséről, és pedig annyival is inkább nem, mivel a pápai tizedlajstromok alapján a pécsi egyházmegyének határait a Biela vizén túlra is tolhatni. Ugyanis láttuk, hogy Sziráts, Polyana és Katinac²⁾ oly plebániahelyek, melyek a pozsegai főesperestségben feküdtek s a pécsi egyházmegyéhez tartoztak. De másrészt a Vucicán túl is egész esomó plebánia van mint pécs-egyházmegyei a pápai dézsmalajstromokban kijelölve. Azért előttem mind kétségtelenebbé válik, hogy a nyomozott határfolyó, a zágrábi és a pécsi egyházmegyéknek a Dráva-Száva-közben levő határvonala nem más, mint a mai Pozsegamegyét valamint a gradiskai kerületet is Belovármegyétől elválasztó, a Lonjába szakadó s azzal együtt rövid futás után a Szávába jutó *Ilova* folyó.

Először is ennek a folyónak futási iránya — ugyanis *delnyugatra* fut — olyan, hogy alkalmas volt a két egyházmegyét egymástól elválasztani. Aztán más körülmények is olyanok, hogy ezt az Ilovát megegyeztethessük az idézett okirat szavaival. A név maga, igaz nem egyezik az okmány nevével, de tudjuk, hogy okmányainkban, főleg a régi időkben s különösen a Fejérnél kiadottak hemzsegnek a tulajdonnevek hibás leírásától. A *Wolko* név nézetem szerint bizonyosan az *Ilova* névnek hibás olvasása vagy leírása. A mi pedig e folyónak másik nevét, a *Lysniche* nevet illeti, azt nagyon is megfejtethni vélem. Ugyanis az Ilovának egyik jobboldali mellékvize a *Disnikí* víz, mely a Garesniczaiba s ezzel együtt az Ilovába szakad. XIII-ik századi okmányaink *Disnichá*, *Des-*

¹⁾ *Prolegomena in hist. Eppat.* 76—77. ll.

²⁾ *Monumenta Vaticana* I, I, 268. 314.

nicha, Lisnichá, Lizeouch néven többször említik *) s nem lehet meglepő, ha egyik-másik okmány a Garesniczai víznek, de sőt az Ilovának alsó folyását is *Disniczei* víznek nevezi, úgy a mint, hogy ismétljem a példát, a Vágdunát is *Dudvág*-nak nevezik egyes okirataink. Az Ilova maga nagyon rövid időre egyesül a Lonjával azzal együtt a Szávába szakadva.

Ilykép azt hiszem, értelmet nyer II. Endrének 1235-ik évi okirata, mi, ha úgy van, s a min kételkedni alig lehet, egyzersmind azt a meggyőződést szüli, hogy a pécsi egyházmegyének a pápai dézsmaszedők jegyzekai alapján a Dráva-Száva-közben feltüntethető határa egészen az, melyet a XI-ik században sz. László tűzött ki akkor, mikor a zágrábi püspökséget megalapította. Vagyis a XI-ik században a pécsi egyházmegyéhez tartozott az egész gradiskai kerület, egész Pozsegamegye, továbbá Verőczemegye a Cadjavicáig vagyis Verőczemegye, éjszak-nyugoti kis esúca kivételével egészen végre az egész bródi kerület, Szerémmegyének nyugati fele s a mai pétervárad kerületnek a bródi kerülettel határos része.

Ez egyébként még inkább ki fog tűnni, ha a pécsi egyházmegyének sz. István által megállapított s sz. László által megerősített *negyedik határát a Kvarokot* is kinyomozzuk.

IX.

Az alapító oklevél negyedik terminusa: a Kvarok.

Kérdés, hogy mi az a *Kvarok* s hol keresendő?

Maga a szó, melyet a Levakovich-féle roncsolt *Reo Arok* alapján Timon, Bonbardus és mások *Récárok*-nak mondanak, semmi nehézséget nem okoz. Jelentése annyi mint *Kőárok*, fekvésére nézve pedig az okirat csak annyit mond, hogy a *Dunánál kezdődik s a Szávanál végződik*, miből tehát az is

^{*)} Wenzel: *Árp. új Okmányok* VII, 425, 226, 454. XI, 415, 416, 419, 420. Tkaleic: *Monumenta hist. Eppatus Zagrabienensis* I, 108, 109, 111. *Hazai Okmányok* VII, 53, 54.

kétségtelen, hogy e negyedik határ nem nyomozható a Dráva és Száva között levő területen, vagyis a pécsi püspökségnek nyugati, hanem annak csakis keleti, t. i. a Duna és a Száva közti határterületen.

Ezt a felvételt teljesen igazolja egy későbbi okirat. Értem sz. László királynak egy 84 évvel későbbben vagyis 1093-ban keltezett okiratát, melylyel ő a pécsi egyházmegye határait újból leírja és megállapítja.¹⁾ E megállapítást azon vizsály tette szükségessé, mely az egyházmegyei határok miatt a pécsi püspök és a kalocsai érsek közt kitört, tehát a Kőárok nyilvánvalóan csakis egy oly vidéken kereshető, melyen a kalocsai és a pécsi egyházmegyék egymással érintkeztek. Ez a vidék pedig nem volt más, eltekintve a Dunától, mely kétségtelenül biztosan szabályozta a két egyházmegyének birtokhatárait, mint a Szerémség, mely tényleg a Duna és a Száva közt fekszik s így a sz. István-féle okirat értelmének is teljesen megfelelő.

A kalocsai érsekségnek határai ép úgy terjedtek túl a Dunán, mint a pécsi püspökségéi a Dráván. Ennek is annak is az ország hatarai képezték záradékát. A XIV-ik századi pápai dézsmajegyzékek jól tájékoztatnak az iránt, hogy mi tartozott a dunántúli azaz a Duna-Száva közötti vidéken Kalocsához. Az egész szerémi főesperestséget, ámbár az már a szerémi püspökség határain belül feküdt, a kalocsaegyházmegyei archidiaconus vizitálta, mert Cerevic, Ravenica, Pétervárad, Ó-Slankamen, Gregurevci, Neradin, Mandjelos, Besenova monastir, Zimony, Jakovo s még néhány biztosan nem magyarázható avagy éppenséggel nem magyarázható szerémségi hely mint a szerémi püspökség határain belül fekvő, de azért mégis a kalocsai érseki megye egyik archidiaconusának visitatiója alatt álló plébániák említvék a tizedjegyzékekben.²⁾ Ennek okából semmiképen sem tévedhetünk, ha azt a Kőárok nevű terminust, mely a pécsi és a kalocsai egyházmegyéket részben elválasztotta egymástól, a Szerémségnek eme vidékén keressük, a hol tényleg Ozegovich kivételével összes iróink

¹⁾ Közölve Kollernél: *Hist. Eppatus Quinque Eccles.* I, 171. Fejéjénél: *Cod. Dipl.* I, 481.

²⁾ Lásd *Monumenta Vaticana* I, I, 175—180. II.

keresték is. Nevezett Ozegovich véleménye, mely szerint ezen Kőárok Tolna- vagy Fejérmegyében vagy még inkább Pest-megyében és a Jászságban keresendő volna, mint hol a Savus másképp Sadva vagy Zagyva legtöbb hasonlatossággal bír a Száva folyó nevével, és a melyből könnyebben húzható valamely kőárok a Dunába, mint Slavóniában a Dunától a Száváig³⁾ — egyszerűen elvetendő, mint oly vélemény, mely minden tekintetben beleütközik positiv történeti ismereteinkbe s így vallójának történeti és topografiai tájékozatlanságára mutat egyaránt.

Azok, kik e terminus magyarázásában fáradoztak, eltérő véleményeknek adtak kifejezést, minek okát nagyrészt a sz. István- s a sz. László-féle okiratok szövegezésében is kell keresnünk. A sz. István-féle 1009-ik évi okirat ezt a vitás terminust egyszerűen *Kwarok*nak nevezi sicut incipiens a Danoby super Zauum fluuium terminatur. Ellenben a sz. László-féle 1093-ik évi okiratban említvék a termini *aqueductus, qui Kwarok* dicitur.

Tudósaink közül Koller,²⁾ Gyurikovic,³⁾ Fejér,⁴⁾ Pesty,⁵⁾

¹⁾ *Unius e Croatis Resp.* 82 l.

²⁾ Opinor — írja ő — eum limitem esse rivum *Kuvedinensem*, qui ab occasu pagi Lesimir intra Bingula et Mangyalos defluens intra Martintze et Kuzanintze in Savum influit, et per lineam imaginariam ab origine eum ripa Danubii inter Szuszek et Banostor conjungitur. (*Prolegomena ad hist. Eppat. Quinqueeccl.* 74. l.) Egy másik munkájában pedig ezeket írja: Rivus qui oritur ad *Kuvedin*, et a parte Danubii in savum versus meridiem influit, ipsusque videtur esse terminus a S. Stephano *Kwarok* dictus. (*Hist. Eppat. Quinqueeccl.* I, 24. Azonkívül 41. 43.) Ugyane mű más helyén pedig: Terminus *Kwarok* (Kőárok) est rivus, qui oritur in radice montis monasterii Graeci ritus *Kuvedin*, dicti; vnde meridiem versus defluens Sano miscetur . . . Is a Danubio, seu a parte septentrionali, quam Danubius alluit, fluit ad meridiem; hoc itaque sensu incipit a Danubio. Neque siue hic rivus, siue alius aqueductus incipere a ripa Danubii et in Sauum duci potest, propterea, quod iis locis, quibus limes noster quaerendus esset, ripa Danubii praecepta est, et praecipis; media item inter Danubium et Sauum catena montium obstat. *Hist. Eppat. Quinque Eccles.* I, 69.

³⁾ *De sita et ambitu Slav. et Croatiae.* P. II. p. 10.

⁴⁾ *Codex Diplom.* I, 482, jegyzet alatt.

⁵⁾ *Az eltűnt régi vármegyék* I, 166.

Városov¹⁾ s ezek nyomán mások is ezen *Kőárkot természetes vízvezetékre*, és pedig a négy első a *Kuvezdini patakra* értelmezték, mely a Csalmai vízbe s ezzel együtt a Sidbe, majd meg a Szávába jut, Városov pedig két különböző vízre, t. i. a Dunába szakadó *Almás-ra* s a Szávába szakadó *Mangyeloszi patakra* magyarázza. Mások mint Pray²⁾ s ennek nyomán Katona,³⁾ Knauz-Lányi is⁴⁾ *mesterséges vízvezeték*re, t. i. a Probus császár szerémi vízvezetékére magyarázták. Ennek következtében mindenekelőtt megvizsgálandó tehát, hogy a vitás *Kőárok* alatt *természetes* avagy *mesterséges árok*, aztán, hogy egyáltalán *vízvezeték*, már akár hajózási csatorna, akár ivóvíz-vezeték, értendő-e?

X.

A Kvarok alatt nem érthető természetes vízmeder.

Úgy a sz. István-, mint a sz. László-féle okirat szövege egyaránt s határozottan kizárja azon felvételt, hogy a *Kőárok* alatt *természetes* vízmedert értsünk. Ha végig tekintjük Szerémmegyének vízrajzi viszonyait, azt látjuk, hogy a Vukának és a Fruskagora északi oldala időközi esermelyeinek és vízfolyásainak kivételével valamennyi egyéb állandó folyóvíz mind a Száva vízkörnyékéhez tartozik. Egyrészt a Bosut egyesíti magába az apróbb vizeket s vezeti le aztán azokat a Szávába, másrészt a Fruskagora déli lejtőjéről leszakadó vizek közvetlenül jutnak a Szávába. Nincs e földrésznek egyetlen egy oly vize, mely a Duna és a Száva vízkörnyékét összekötné, ha mindjárt csak úgy is, mint voltak régente, a szabályozási munkák foganatosítása előtt a nagy magyar alföld alantás területén a Duna és a Tisza között esavargó folyóágak, melyek nagy vízálláskor megtelve tényleg a két folyót összekötötték.

¹⁾ A pápai tizedjegyzékek kalocsa-egyházmegyei részletének magyarázásában. Ez idő szerint még sajtó alatt levő kézirat.

²⁾ *Specimen Hierarchiae Hungaricae* I, 228. S ugyanó: *Supplement. ad Annales Hunnorum*. p. 84. 85.

³⁾ *Hist. Critica Regum Hung.* I. 155.

⁴⁾ *Egyháztörténelem* I, 308. l. 4. jegyz.

A Vuka és a Bosut vízkörnyékében vannak ugyan többé-kevésbé összefüggő esavargós vízmenések, de ezek egyáltalán nem olyanok, hogy valamikor határvonalakul tekinthetők lettek volna, s melyekről még kevésbé hihetnők, hogy azok valamelyikét *Kőárok* névvel jelölhettek volna. Aztán, mi fő, e esavargó vízmenések a Dráva-Szavaköz egy oly részén találhatók, mely nagyon félre esik azon területtől, melyen a pécsi és a kalocsai egyházmegyék egymással érintkeztek. Az érintkezés eme területén nincs egyetlenegy oly víz, melyre ráülne az okirat ama kifejezése, hogy a *Kőárok* elkezdődik a Dunánál s végződik a Szávánál. Kisegítőképen pedig *két* ellentétes folyású vizet tételezni fel, annyi volna, mint az okirat szavain erőszakot elkövetni, mint a melyben a *Kőárok*-ról, tehát *egy s egységes* objektumról van szó, milyenül két különböző vízregióhoz tartozó folyóvíz nem vehető. Jól tudom, hogy a mai Banostor, melytől nyugatra az *Almás* vize a Dunába szakad, hajdan *Kő*-nek nevezetett. Másrészt megengedem azt is, hogy a mai Ladjárok, melytől délre a *Mangyeloszi patak* a Szávába ömlik, a *Nagyárok* névből horvátosított el, úgy a mint *Mangyelosz* is a hajdani *Nagyolasz*-ból koresosodott el, de épen azért, mert ez esetben egy *Kőárok*-ról és egy *Nagyárok*-ról volna szó, ki nem bírnám következetességgel magyarázni az okiratban említett *Kőárkot*, — el nem fogadhatom azon nézeteket, melyek szerint a *Kőárok* akár a *Kuvezdini*, akár pedig az *Almás* és *Mangyeloszi patakokra* volna magyarázandó.

De a természetrajzi érven kívül történeti, diplomatikai érven is van ezen nézetek ellenében. Értem Radó nádornak 1057-ik evi oklevelét, melyben ő a maga által alapított Száva mellett levő szent-demeteri apátságról vagyis a mai Mitrovicz helyén létezett apátságról úgy nyilatkozik, hogy *az a pécsi püspökségben fekszik s ezért a kegyuri jog gyakorlata-ra Maurus pécsi püspököt kéri fel.*^{*)}

^{*)} ego Rado Palatinus . . . *Monasterium meum Sancti Demetri supra Zavam fluvium, quod multis bellicis laboribus cum tota provincia illa Sancte Corone reedificavi, et iterum acquisivi, quia illud Monasterium est in Parochia Sancti Petri Quinquecelesiensis, sicut in*

Ez a nyilatkozat kérdésünkre nézve nagyon fontos és döntő. Mitrovicz ugyanis úgy a Kuvezdini, mint az Almás és a Mangyolaszi vizeken túl, azaz ezektől keletre fekszik, következésképp e vizek nem is vehetők a pécsi egyházmegye határául szolgáló Kőárokknak. Azok pedig, a kik Radó nádor ezen oklevelét hamisnak, koholt álműnek veszik, mint Rački,¹⁾ Engel,²⁾ Kukuljevics,³⁾ Osegovich,⁴⁾ ezt könnyen kimutatható okokból, de elegendő igazoltság nélkül teszik. A horvátok szemében ez oklevél szálka, mert vele bizonyítva van a Dráva-Száva-köznek a magyarok részére való visszafoglalása. A többiek pedig merően diplomatikai okokból nyilvánították hamisnak. Az kétségtelen, hogy a nádor ezen levelében egynémely, a kritikát kihívó szokatlan kifejezés fordul elő, de ez nem ronthatja le az oklevél tárgyi tartalmának s történeti jelentőségének hitelét. A mit az oklevél történeti tényül állít, azt igazolják a byzanti írók, kik a száva-sz.-demeteri templomot is említik, melybe a magyarok Prokop vértanu kezét tették le. Az írók nagy része, név szerint Koller,⁵⁾ Péterffy,⁶⁾ Pray,⁷⁾ Katona,⁸⁾ Gyurikovich,⁹⁾ Fuxhoffer-Czinár,¹⁰⁾ Pod-

spiritualibus, ita etiam temporalis dominium, quod ego Rado in illo habeo, quod patronatum vocant, deſi etiam Sancto Petro Quinque-ecclesiensi, et patri nostro Episcopo Mauro, vbi etiam sepulturam volo . . . et volui, quod curam ipsius Monastery semper ipse Episcopus vel post eum, qui fuerit, habeat, et curam omnium ecclesie possessionum, seu Monastery ipsius, quicquid vbique per regnum . . . ipsam monasterium possidet, Episcopus Quinqueecclesiensis teneat. Fejér; *Cod. Dipl.* I, 395—397.

¹⁾ *Documenta historiae Croatiae periodum antiquam illustrantia* 454—455. II.

²⁾ *Geschichte des ung. Reichs* I, 155.

³⁾ *Codex Dipl. Regni Croatiae* I, 117.

⁴⁾ *Unius e Croatiae Respons.*

⁵⁾ *Hist. Eppat. Quinqu.* I, 147—155.

⁶⁾ *Sacra Concilia Hung.* I, 13.

⁷⁾ *Specimen Hierarchy, Hung.* I, 229. *Annales* I, 60. És *Hist. Regum Hung.* I, 58—59.

⁸⁾ *Epitome chronologica rer. Hungaricar.* I, 141—142.

⁹⁾ *De situ et ambitu Croatiae* II, 12.

¹⁰⁾ *Monasteriologia* I, 205.

bráczy,¹⁾ Horváth István,²⁾ Réesi,³⁾ Szalay,⁴⁾ Horváth Mihály,⁵⁾ Fessler,⁶⁾ Jászay,⁷⁾ Gebhardi,⁸⁾ Majláth,⁹⁾ Kerékgyártó,¹⁰⁾ Pesty¹¹⁾ hitelesül el is fogadják.

Mint hogy tehát ezen oklevél szerint Mitrovicz a XI-ik században még a pécsi egyházmegyéhez tartozott, Kőárok tényleg nem vonatkoztatható semmiféle oly vízfolyásra, mely Mitrovicztól nyugatra esik. Koller is nagyon érezte ezen argumentum döntő fontosságát s azért úgy kívánta annak élet venni, hogy kötség alá helyezte, vajjon *Száva-Sz.-Demeter* csakugyan *Mitrovicz*-ra értendő-e.¹²⁾ Pedig ezt kétségbe vonni felesleges volt. Nemesak hogy Pázmány annak állítja,¹³⁾ de már maga az etymologia is mellette bizonyít, mert a *Mitrovicz* név a *Dimitrovicz*-nak a megrövidítése,¹⁴⁾ *Dimitrovicz* pedig a magyar *Demeter*-nek a horvátosítása.¹⁵⁾ De számos

¹⁾ *Béla kir. névt. jegyzőjének útlejzora és hitelessége* 305. I.

²⁾ *Urgeschichte der Slaven* 129. I.

³⁾ *Magyarország közigazg.* 1871. III. kiad. 32—33.

⁴⁾ *Magyarország története* I, 153.

⁵⁾ *Magyarorsz. tört.* I.

⁶⁾ *Die Geschichte der Ungern* I, 687.

⁷⁾ *A magyar nemzet napjai a mohácsi vészig* 315—316. II.

⁸⁾ *Geschichte des Reichs Hungern* I, 458.

⁹⁾ *Geschichte der Magyaren* I, 66—67.

¹⁰⁾ *Magyarorsz. tört.* I, 75—76.

¹¹⁾ *Az őltünt régi vármegyék* II, 160—161.

¹²⁾ *Hist. Eppat.* I, 152.

¹³⁾ *Appendix* II, Péterffy-nél: *Sacra Conc.* II, 273.

¹⁴⁾ Du Fresne: *Illyriam. Vetus et Novum.* Pozsony 1746. cap. I, Bélnél: *Adparatus ad hist. Hung.* p. 142. Azonkívül I. Katona: *Hist. Critic. Reg. Hung.* II, 126—132. Pray: *Hist. Reg. Hung.* I, 59. Majláth: *Gesch. der Magyaren* I, 12. I. S. jegyz.

¹⁵⁾ Hogy mikor kapta e város a sz. *Demeter* nevet, meg nem határozhatom. Annyi bizonyos, hogy római gyarmat s colonia *Placia Sirmium* neve után ítélve, nyilván Vespasian vagy fia által gyarmatosított. (Marquardt-Mommsen: *Röm. Alterthümer* IV, 139.) Első említése a pannoniai lézadás alkalmából történik. A római korszakból több feliratos kő említi. (Mommsen: *Corp. Inscr. Lat.* III. I, 418.) Említik továbbá Strabo, Plinius, Herodian, Ammian, Justinian. Az utóbbiból valamint Priskusból tudjuk, hogy Attila idején elpusztult, de fennállott ennek dacára Attila után is, mert a VI-ik században a görögök, gepidák és avarok larezaiban szerepel. Valószínű ez idő-

történeti bizonyíték is támogatja ezt s nagyon csodálom, hogy Koller hogyan akarta kételyét a XIV-ik századi pápai tizedjegyzékekkel támogatni. A pápai tizedjegyzékek szerint a plebanus *de Sancto Demetrii a szerémi* főesperességekben a *kalocsai* egyházmegyéhez tartozott,¹⁾ tehát nem a *pécsi*-hez, csak hogy ez még korántsem bizonyítja, hogy a XI-ik században nem a *pécsi* diocesis plébániája volt. Ha meggondoljuk, hogy Mitrovicz ép azon határvonalra esik, mely a pécsi és a kalocsai egyházmegyéket úgy a XI-ik mint a XIV-ik században elválasztotta, akkor éppen nem lehet meglepő, hogy e vidéken az egyházpolitikai beosztás némely változásokat szenvedett. És nem lehet meglepő, hogy a XIV-ik században, akkor, midőn a pápai dézsmák itt beszolgáltattak, egyes plébániák egyházi hovatartozása iránt zavar mutatkozik. Példaképen a mai *Mandjelos*-t hozhatom fel. Ezt a pápai tizedjegyzékek Funchovilla, Frankavilla, Frangauilla, Nogolasy azaz Frankalú másképp Nagy-Olaszi néven többször mint a *pécsi* egyházmegyéhez tartozó helyet említik.²⁾ De másrészt ugyane tizedjegyzékek mint a *kalocsai* egyházmegyéhez tartozó helyet is említik,³⁾ a mi eléggé mutatja, hogy annak egyházpolitikai helyzete nem volt akkoriban szabatos, s így Koller s a kik követik,⁴⁾ mindenestre meg nem álló alapra helyezkednek az időtanilag visszafelé való érvelésben.

XI.

A Kvarok alatt nem érthető mesterséges hajózási csatorna.

A mi a *mesterséges* vízvezeték eszméjét illeti, azt azonképp nem fogadhatom el. Ha ugyanis a vízvezeték alatt egy hajózási

tájban kapta a görögöktől a sz. *Demeter* nevet, melyen mint láttuk Radó nádor oklevele, későbbben a pápai tizedek s még későbbben Oláh (*Hungariae* cap. IX, §. III. Bélnél: *Adparatus* p. 17) szerepeltetik.

¹⁾ *Monum. Vaticana* I. I, 176.

²⁾ *Monum. Vatic.* I. I, 269. 281. 287. 300. 305. 307. II.

³⁾ *Monum. Vatic.* I. I, 176. *Ecclesia S. Joannis Baptiste.*

⁴⁾ Mint Fuxhoffer-Czinár is: *Monasteriologia* I, 206.

csatornát értünk, milyen a közeli Bácskában levő Ferencz-csatorna, mely tudvalevőleg a Dunát a Tiszával kapcsolja össze, akkor kénytelenek vagyunk beismerni, hogy ily csatorna e vidéken nem létezett. Nem mondom, hogy egy ilyennek a létesítése egyáltalán némely korszakra nézve a merő lehetőségek közé tartozott volna, avagy hogy egy ilyen csatornának esetleges közlekedési előnye, haszna ne lett volna egyik-másik korszakra nézve. A magyarságról, mely a honfoglalással e vidéken letelepedett, alig tehető fel, hogy egy ilyen munkába bekapott volna. A vezérek alatti magyarság fögondja a hadművelésnek volt szánva, a királyság megalapítója pedig az ország politikai és közigazgatási rendezésével s a christiánizálás nagy művével volt teljesen elfoglalva. Az akkori viszonyokat és közigényeket szem előtt tartva, legesekélyebb nyomatókú érvet sem találunk arra nézve, hogy Sz. István ekkora közlekedésügyi beruházással kívánta volna kormányát hasznossá, nevét emlékezetessé tenni. Ha tehát egy ilyen nagy csatornáról szó lehetne, az nem a monarchia keletkezésének, se nem a vezérség korából való mű lett volna. De még a népvándorláskori időszaké sem, ha még oly bizonyos is, hogy e korszak nem bizonyult nagy álló művek létesítésére képtelennek. Csak hogy e művek *erősítési* és nem *közlekedési* természetűek voltak. A nagy csatorna keletkezésének e szerint még korábbi időkre kellett vala esnie, azon időbe tudniillik, midőn a rómaiság vált volt e területek hódítójává és intéző urává. A rómairól jól tudjuk, hogy nemcsak a nagy védelmi művek létesítésében volt jelentékeny, de főleg közlekedési pályák teremtésében is. A római utak párjukat ritkították s ott hol megmaradtak, maig is használhatók s bámulatra méltók építészeti constructiójukban. De a rómaiak épügy értettek a csatornák ásásához is, a mint ezt nem egy fenmaradt példa eléggé bizonyítja. Elég e tekintetben azon nagy conceptiójú csatornára hivatkozni, melynek kétségtelen nyomain a Vaskapunál, Sibben fölül a szerb oldalon maradtak fenn, mint a hol hatalmas töltésekre s egy jól kivethető vízmederre találhatni*)

^{*)} Térrajzilag feltüntette Wex: *Plan des Donau-Ströme an Eisernen Thore*, közzételve az *Oester. Revue* 1863. évf. IV, 68-69.

A rómaiak vele a Vaskapu sziklagátját akarták hajóik számára elkerülhetővé tenni. Összeköttetésben állott nyilván e csatorna ama víz felett függő merész úttal, melyet feljebb, Ogradina tuján a Klissurában bámulatos módon létesítettek az élő s meredek kősziklafalban¹⁾, úgy hogy a közlekedés e vadon szorosban nem volt megszakítva. A nagyszerű vízi művet, szakértők magyarázata szerint, rendkívüli elemi csapások semmisítették meg.²⁾

Sokkal könnyebben boldogulhatott volna a rómaiak technikája a Szerémségben, hol akkora gátak, mint mekkorák a Vaskapunál voltak, elő nem fordultak. Sőt mondhatni, a római itt játszva készíthette volna a Duna-Száva közti csatornát, miről könnyen meggyőződünk, ha a Duna-Szávaköz területi, földalakulási viszonyait tekintjük. Persze egyszersmind arról is meg fogunk győződni, hogy a római egy ily csatornaművet másutt, mint a nevezett folyamköz nyugati részén, aligha létesített volna. Mindenki előtt, ki a Duna folyását a térképen megfigyeli, feltűnő, hogy az a Drávatorkolaton alól déli folyását hirtelen keleti irányra változtatja. Ennek a folyási elhajlásnak merő geológiai oka van. A Duna ugyanis kiérve a Drávavölgy nagy mélysik-területéről, egy emelkedettebb sík-, domb- s illetőleg hegyterülethez érkezik. A negyedkori képletek — az alluvium és diluvium — közepette egy harmadkori képlet, a neogen formatio alkot Szerémség egy éjszaki részében egy összefüggő, hosszant nyújtott geológiai szigetesoportot. E formatio Vukovárnál kezdődik s kisebb-nagyobb szélességben Tovarnakig terjed. Majd egy kiugró geológiai nyelvet képezve a Dunavonalhoz szűkül, mignem Divostól éjszakkeletre újból jelentékenyen kiszélesedik. A Fruskagora nyugati nyulványai mind ezen harmadkori képlethez tartoznak, maga a Fruskagora neogen formatio, melyet délfelől elsőkori képletek: jegőzős palák, serpentin, kőszén-formatiók s kísérésben egy másodkori képlet: a kréta-formatio szakítanak

¹⁾ Lásd Ortway: *Magyarország régi vízrajza* II, 280—283.

²⁾ Így vélekedik Wex is: *Der Donaustrom als Hauptverkehrsstrasse nach dem Orient* című czikkében az *Oesterr. Recue* IX. évf. IV, 85.

meg. Még meg kell említenünk, hogy a neogen formatio Karlóczától kezdve hosszú, vékony szalagként a Duna jobb oldalát Banoveze irányáig kíséri.*)

Ez a geológiai sziget egy fiatalabb földtani képlet közepett egyszersmind emelkedettebb talaj-niveaút jelent. Mig az árvízi talaj emelkedése a mélysik emelkedésén fölül nem jut, addig a neogen formatio talajemelkedése 112—567 méterig emelkedik. Világos, hogy a római, ha csatornázáshoz fog, nem e magas emelkedésű hegyvidéken, hanem attól nyugatra, körülbelül a Duna merően déli folyásának irányában ásta volna azt ki, ott hol a Duna és a Száva szintjeit csak csekély talajnyereg választja el egymástól. Ez egy oly mű lett volna, melyet technikai tekintetben össze nem hasonlíthatnánk a vaskapui csatornával, mert e két közt körülbelül az a különbség mutatkozik, mely a Ferencz-csatorna és a korinthusi vagy panamai csatorna között van. De a munka könnyősége dacára is, a római ezt a Duna-Száva közti csatornát meg nem ásta, mert mi szüksége lett volna reá?

Az Alföld nagy csatornáit, a Berzava-, Béga-, Ferencz- és Ferencz-József csatornáknak nagy forgalmi és gazdasági szereplések van, a mennyiben tudniillik bőséges termésű nagy vidékeken át a hajóforgalmat, a nyerstermények elszállítását megkönnyítik, továbbá a folyóvizek rendetlenségéből előálló akadályokat megszüntetik s végre egy ilyen kiterjedt vízvidék kiszámíthatlan rendetlenségeit szabályozzák. Ilyen előnyök a Szerémségben alig volnának elérhetőek, miután sem a folyó vidéke nem oly terjedelmes, sem annak a termő talajra kiható befolyása nem akkora, mint az Alföldön; a Duna és a Száva közötti forgalmi pálya megrövidítésének előnyét már a zimony-ujvidéki vaspálya helyettesíti.

Ha tehát még manap sem teszi a gazdasági és közlekedési érdek szükségessé a Dunának a Szárával való összekapcsolását a Szerémségen át vízi csatorna útján, annál inkább nem mutatkozott e szükség a régi időkben, a midőn

* Lásd *Geologische Karte von Oesterreich-Ungarn auf Grundlage der Aufnahmen der k. k. geolog. Reichsanstalt von Franz Ritter v. Hauer*. III-ik kiad. Wien 1878.

egyrészt a Duna birodalmi limes volt, melyen túl barbárok tanyáztak. Sem a barbároknak, sem a velők szemben álló rómaiaknak nem képezte a termelés és gazdasági érdek életfeladatát. A rómaiak szempontjából e csatornára nézve csak egy érdek lehetett volna irányadó: a *hadí*. Tudjuk, hogy náluk a vízi közlekedés, a hajózás különösen ki volt fejlődve. Flottilájuk különös hírnévre jutott volt, s azért első pillanatra úgy tetszhetnék, hogy egy olyan csatornának, mely a Dunát a Szávával köti vala össze, úgy hadi anyag-, mint katonaszállítás szempontjából, rendkívüli hasznát fogták volna venni. Hajlandók vagyunk, fölületes vizsgálat mellett, úgy okoskodni, hogy e csatorna lényegesen előmozdította volna a római tábornokar ügystrategiái, mint taktikai feladatait. Teszem, ha valamely anyag- vagy személyszállító hajónak Carnuntumból vagy Aquincumból Sirmiumba, a mai Mitroviczra kellett volna eveznie, az csatorna nélkül ezéjját csak úgy érheti vala el, ha a Dunán egészen Taurunum- és Singidunum-, azaz Zimony- és Belgrádig evez le, ott a Szávába tér s így folyam ellenében Sirmiumba jő. Mennyi utat és fáradságot kímél vala — így okoskodunk — ha Vukovár táján egy a Duna oldalából kiszakadó s a Szávába átvezető csatorna létezik. Az e csatornán áthaladó aquincumi, carnuntumi vagy carrodunumi hajó több nappal előbb érte volna el rendeltetési ezéjját: Sirmiumot.

Ennek az okoskodásnak azonban csak *elméleti igazoltsága* lehet. Gyakorlati szempontból tekintve a rómaiak berendezését, mi jelentősége sem volt volna. A rómaiak Augustus ideje óta, a nagy Dunavonalat egyébként mint *limesnek* nem tekintették. Nem az volt náluk a főérdek, hogy egy Aquincumból avagy Carnuntumból elindult hajó minél rövidebb úton Sirmiumba jusson. Erre nem is gondoltak. A főérdek náluk az volt, hogy a Duna mint birodalmi limes minél nyújtottabb kiterjedésben válaszsza el őket a barbárság területétől. És minthogy szemökben a Duna nem *közlekedési*, hanem *védelmi* szempontból volt jelentékeny, azért dunai hajózásuknak jelentősége is nem közlekedési, hanem védelmi volt. A dunai flottilának első feladata nem *szállítási* volt, hanem védelmi. A mint manapság két dunai monitorunknak feladata és ezéjja nem anyag- és csapatszállítás, úgy nem volt az a római

triremeseké sem. A dunai hadihajók első és legfőbb feladata az ide-oda mozgás, a folytonvaló ezírkálás volt. Demonstratio a szemben elvonuló barbár partok ellenében. Öröködni a felett, hogy a barbár invasio egy ponton se sikerüljön. Az ellenséges átkelést voltak e hajók meggátlandók. Nemesak a jobbparti erődöknek folyam felőli megvédése, de a tulsó balpartnak dominálása is, a mint tényleg dominált is a flotta a folyamon s a mi attól jobbra-balra esett.

Így fogva fel a rómaiak érdekét, világos, hogy egy dunaszávai csatornának mi jelentősége sem lehetett a világhódítók szemében. Azt az előnyt, melyre gondoltunk, t. i. a közlekedési pályának megrovidítése s ez által az anyag- vagy emberszállítás gyorsítása, a római nem csatornákkal, hanem nagyszerű országutak építésével igyekezett elérni és e tekintben a római terület felülmúlta hasonlíthatatlanul az összes középkort, sőt nagyrészen az újkort is, nemcsak nálunk, de Középeurópa legelőhaladottabb államaiban is. A katonaszállítások mind a via stratán történtek. Ezen közlekedett a birodalmi pósta s a fenmaradt itinerariumok hitelesen bizonyítják, hogy a kereskedelmi útvonalak is összeestek a katonai útvonalakkal.

Nincs tehát okunk meglepetésre, ha az állami érdek szempontjából annyira vállalkozó római a Dunát nem kapcsolta össze csatornaúton a Szávával. Különben magától is értetődik, hogy egy akkora vállalatnak, milyen egy Duna-Száva közti csatorna volna, manapság okvetlenül fenmaradt volna nyoma, úgy a mint fenmaradt hasonló nagy vállalatoknak a nyoma Egyiptomban, Német- s Franciaországban. Azt, hogy a római írók nem említik, nem akarom érvszámába venni a csatorna létezettségének tagadására. Az írók sok nagy eseményről és vállalatról hallgatnak, mikről egyéb monumentális emlékek fenhargon szólnak, de azt elképzelni nem igen lehet, hogy egy szerémi nagy összekötő csatornának a természetben nyoma veszett volna. Ezért a helyes okoskodás csakis az lehet, hogy e csatornának azért nincsen nyoma a Szerémségben, mert olyan soha nem is létezett.

XII.

A Kwarok alatt Probus császár csatornája, a maig fenlevő Jarcsina-árok sem érthető.

Említettem, hogy némely írók, mint Pray s a kik őt követik, a Probus császár által ásott csatornát említik s tekintik a pécsi egyházmegye keleti határául, az okmányilag említett Kwarokul. Azonban ennek az állításnak sincs elfogadható alapja. Igaz, hogy Probus császár a régi Sirmium, a mai Mitrovicz vidékén csakugyan ásott csatornákat. Ezt biografusai közül Sextus Aurelius Victor¹⁾ meg Flavius Vopiseus állítják. Fenn is maradt e vidéken a mai napig egy nagy csatorna, a mai Mitroviczon túl keletre Jarak és Petrovec között található, *Jarcsina* néven ismert s térképeinken is feltüntetett nagy árok.²⁾ Elkezdődik a Szávánál közvetlenül Jarak alatt s erős éjszakkéleti irányban Dobrineze mellett elhúzódva Petrovecig halad, hol csaknem derékszögben megtörik, útját azután délkeletnek folytatva Progerig. Itt visszatorkollik a Szávába. Mind a közhit, mint pedig a tudományos vélekedés egyaránt római műnek tartja,³⁾ s egyes térképeken is ilyenül van megjelölve.⁴⁾ Az

¹⁾ Hinc denique magis irritati (t. i. a katonák) paulo in sextum annum apud *Sirmium* trucidaverunt, cum ad siccandum lacus ne fossa urben ipsi patriam adigerentur, quae palustris solo biennialibus aquis corruptitur. *De Caesaribus* cap. XXXVII.

²⁾ Igy Lápszky: *Mappa Generalis Regni Hung.* 1806. VIII. Sect. Zuecheri: *General-Charte d. Königr. Ung.* Wien u. Pesth. 1813. Görög: *Magyar Atlasz.* Pest 1860. Szerémmegye. Gönczy-Berghaus: *Magy. kor. országai falj. ábrása.* Justus-Perthes-féle göthai 1866. kiad. Schedl: *General-Karte der östere. Monarchie* XIV. Sect. Steinhauser: *Orts- u. Strassen-Karte der Königreiche Ung. Croat. u. Slav.* 1874. Artaria et Comp. Az Eggenberger czég kereskedésében megjelent: *A magyar sz. korona országainak helységi, ország- és városi térképe.* Pest 1876. Andree: *Allgem. Hand-Atlas.* Bielefeld és Leipzig 1881. 46 tábla. Fel van tüntetve a Rómer által szerkesztett s a *Résultats généraux*-hoz mellékelte őstörténeti térképen is.

³⁾ Pray, Lányi-Knatz i. h. Jeles historikusunk Salamon Ferencz is: *Alsó-Pannónia a göth és longobard megszállás alatt* című tanulmányában a *Századok*-ban XVI. 3. Rómer *Résultats généraux* 40. l.

⁴⁾ Igy a határörvidéki hatóság által kiadott: *Karte zur Regulirung*

okot, mely a rómaiakat e csatorna építésére bírta, kétféleképen látjuk előadva. Némelyek szerint az *vizlevezető árok*. Szerintök a rómaiak vele a körülötte levő szerémi területet ármentesíteni akarták. Mások azonban közlekedési pályát látnak benne, melynek feladata volt a régi Bassiana várost a Szávával összekötni, illetőleg a szávai hajóknak közlekedését a tartomány belsejébe lehetségessé tenni.¹⁾

Magam is kétségtelennak hiszem, hogy itt egy nagy római művel van dolgunk. Az Itinerarium Hierosolymitanumban ugyanis, mely másképen Itinerarium Burdigalensenek is neveztetik, s melyet egy keresztény készítet a IV-ik század első tizedeiben, nevezetesen 333-ban, a Bordeauxból Jeruzsálembe utazók számára,²⁾ a Sirmium és Singidunum vagyis a Mitrovicz és Belgrád között levő útvonalba egy *mutatio Fossis* nevű helyet helyez.³⁾ Tekintve az Itinerariumban jelzett távolságokat, tagadhatatlan, hogy a mutatio Fossis összevág a Jarcsinával. Egy római mérföldet 1472,5 méterbe számítva, a mai Mitrovicztól a Jarcsina-árok tényleg kilencz római, vagyis másfél magyar, közel két német mérföldnyi távolságra esik. Különbben a *Jarcsina* név maga is erős bizonyíték, mert e szláv szó, mely *nagy-árokot* jelent, teljesen megfelelő a régi római *Fossae* névnek.

Mi bírta rá a rómaiakat e nagy mű létesítésére? Az a körülmény, hogy a Jarcsina éjszaki partján a mai Petrovec

runq des Saerflusses. Zágráb 1846. VI. Sect. A Hátsék-féle: *Magyar térképek* LXXVI. tábláján.

¹⁾ V. ö. *Magyarország régi vízrajza* II. 402.

²⁾ V. ö. Parthey és Pinder előszavával az *Itinerarium* berlini 1848. évi kiadásában. Azonkívül ugyanez Pindernek e tárgyról szóló értekezésével a *Momatsberichte der Berliner Akademie von 1866* 316. lapján. Továbbá de Barthélémyvel: *Itiner. de Bordeaux à Jerusalem d'après un MS de Vérone.* Közölve a *Revue Archéolog.* 1864. évf. II. 98—112.

³⁾ És pedig következőleg: civitas *Sirmium* mil. VIII. *mutatio Fossis* mil. VIII. civitas *Bassiana* mil. X. *mutatio Noriciana* mil. XII. *mutatio Albina* mil. XI. civitas *Singidunum* mil. VIII. finis *Pannoniae et Misiae*, Wesseling kiadásában p. 563. v. 7—14. Parthey és Binder kiadásában 267. l. Azonkívül Esli Mommssent a *Corp. Inscript. Latinae*. Vol. III. P. I. p. 417.

és Putince között a régi Bassiana romjai feltalálhatók,¹⁾ könnyen valószínűvé tehetné ama nézetet, hogy a rómaiak a várost össze akarták kötni e csatorna által a Szávával. Azonban e felvételnek ellentmond az árok szerkezete. Menete Jarraktól Petrovce irányában folyton emelkedő medrű, minek folytán a beléömlő Petrovce vidéki vizek benne természetes lefolyási medröket találják a Szávába.²⁾ A tavaszi és egyéb árvizek is általa vezetettek le a Szávába s így kétségtelen, hogy a rómaiaknak törekvésük volt ez árok által ama vidéket ármentesíteni, úgy a mint azt Aurelius Victor is állítja. Különben az ároknak más tekintetben való építése is ellentmond annak, hogy ez hajózási csatorna lett volna. Belső ürterére nézve ugyanis U szerkezetű s a medertalp felé már annyira szűk, hogy az a hajóközlekedésre ki nem elégítőnek mutatkozik. Magam is tehát ama nézetet vallom, hogy a nagy római műben vízvezető, ármentesítő csatornával van dolgnak. Sőt nyilvánvaló is, hogy ez ármentesítésnek mi volt első sorban feladata. A római nagy hadút Sirmium felől jöve Taurunum,

¹⁾ E várost, melyet össze nem szabad tévesztenünk az Itinerarium Antonini által említett s Bregotium és Sabaria, vagyis Ó-Szöny és Szombathely közé helyezett Bassiana nevű pannoniai várossal, említi Ptolemæus (*Geographia* II. XIV, 8.), az *Itinerarium Antonini Augusti* (Wesseling kiadásában 131. l. 5. v. Parthey és Pinder berlini 1848. évi kiad. 62. l.), az *Itinerarium Hierosolymitanum* (Wesseling kiad. 563. l. 11. v. Parthey és Pinder kiad. 267. l.), a *Tabula Peutingeriana* (a Desjardins-féle francia kiadásban Segm. V. C. I.), Hierocles (*Synecdemone* cap. 19.), Jornandes (*De Gothorum origine et rebus gestis* cap. LIII. Migne kiadásában *Patrolog. Coursus Completus*, Tom. LXIX. p. 1290.), a ravennai Névtelen (*Cosmographia* IV, 19.), végre egy római beesületbeli kibeosátvány is (*Arch. Ést.* XIII. 10. 14.). Helyfekvését illetőleg a régibb írók, mint Mannert, Lupie-Reichard, Renner, Spruner, D'Anville különböző helyekre határozták, ellenben az újabb szerzők mint Kenner (*Noricum u. Pannonia* 1870, 116. l. és térképén), Mommsen (*Corp. Inscript. Latín.* III. l. p. 417. és a *Corpus* végéhez esatolt térképén Tab. IV.), Römer (*Acta nova Musæi Nation.* I. 43. és ugyanó *Pannonia térképén* 1873.) a mai Petrovce helyére teszik, hol belesett a sirmium-taurunumi vagyis a mítrovitz-zimonyi hadút vonalába s a hol újabban is többrendbeli római régiség került elő.

²⁾ L. Hunfalvy: *A magy. birodalom term. visz. leírása* III, 267.

azaz a mai Zimony felé haladt. Ép közepén metszette át azt az alluvialis mély sikot, mely a Dunavonal neogen terraszától délre fekszik s mint a közép-magyarországi nagy alföldi síklapálynak a fruskagorai másodkori képletszízetétől megszakított folytatása le a Száváig s azontúl is húzódik. Itt a rómaiak közlekedése a birodalom egyik főfontoságú útágán az alacsony niveaun összegyülemelő gyakori vízáradások által folyton akadályozva volt. E körülmény elkerülhetetlenül szükségessé tette e terület stagnáló s időközben meggyűlő vizeinek lecsapolását, miáltal a sirmium-taurunumi úttest vízszíne fölé lett tartva s a folytonvaló közlekedés lehetségesítve.

Mikép említettem, voltak kik ezen Jaresina-árkot azonosíták a pécsi egyházmegye régi keleti határával a Kőárokcal. Azonban e nézetet ép úgy nem fogadhatni el, mint azt, mely a Kőárok megfejtését egy természetes vízmederben, a kuvezdini folyó medrében kereste. Mint ez nem köti össze a Dunát a Szávával, úgy a Jaresina-árok is messze marad a Dunától. A Fruskagora déli lejtői Petrovce felé már észrevehetőbb talajemelkedést mutatnak. Innentől fogva éjszak- s keletfelé a Duna irányában a mélysik megszűnik s újból az a földhát kezdődik, mely a 100 méteren felül való complexumot képviseli. Ezt a földterületet áttörni nagy próbára tette volna a rómaiak vizszaki technikáját s ép úgy nem lett volna czélja ez összekötő csatornának, a mint nem lett volna czélja egy Szerémmegye nyugoti részében nyitandó csatornának. Sőt itt még sokkal kevésbbé, miután igen jelentéktelen kiteréssel maga a természet köti össze a Dunát a Szávával s így még az sem mondható, hogy a Jaresina-árok egy befejezetlen folyó-összekötő csatorna volna. A mellett tekintetbe kell vennünk azt is, hogy a Jaresina tisztán földmű s így rá nem illik a Kőárok elnevezés. Fel nem tétélezhető XI. sz.-beli őseinktől, hogy egy merő földművet ily jelentéktelen elnevezéssel jelölték volna meg.

XIII.

A Kwarok ivóvíz-vezetékére sem magyarázható.

A hajózási csatornán kívül a mesterséges vízvezeték egy neme a tulajdonképi *aquaeductus* vagyis ivásra, fürdésre avagy erőmítáni czélokra szolgáló vízvezeték. Nálunk a római időszakból számos kisebb-nagyobb ilyen vízvezeték nyoma, romja maradt fen. Egy ó-kori culturnemzet sem fordított a vízvezeteki ügyre oly kiváló gondot, mint ép a római. Alatta a vízvezetés mintaszervé vált, s hatósági kezelés alatt állott, mert rá a censorok és adilek, Augustus óta egy külön curator aquarum, később consularis aquarum elnevezéssel, ügyeltek s nagyrészt a servi publici-ből vett nagy szolgaszemélyzet, az úgynevezett aquarii állottak a felügyelő hatóság rendelkezésére.¹⁾ Technikai és építészeti tekintetben azonkép kiváló, sőt nagyszerű intézményekül tekintendők a vízvezeték. A mit Róma felmutathatott e tekintetben, az épenséggel párját ritkította s részben még ma is élvezzi Olaszország népe a nagy ősök alkotásainak hasznát. De az olasz provinciális városok, valamint a francziaországiak vízvezetései is nagyszerűségök által méltó bámulatra ragadják a szemlélőt. Pannonia és Dácia sem szűkölködnek nevezetes és érdekes vízvezetési maradványokban. Ilyenekre akadtak eddigéig Algyógyon,²⁾ Alsó-Ilosván,³⁾ Alsó-Városvízen,⁴⁾ Bervén,⁵⁾ Bosoródon,⁶⁾ Kis-Faludon,⁷⁾ Koppándon,⁸⁾ Klopotiván,⁹⁾ Gyulafehérvá-

¹⁾ Lübker: *Realllexicon des classischen Alterthums* 87. l.

²⁾ Vass: *Erdély a rómaiak alatt* 156. l.

³⁾ Aekner: *Die römischen Alterthümer in Siebenbürgen* 51. l. Vass i. m. 156. l.

⁴⁾ Gooss: *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens* 121. l. Vass i. m. 156. l.

⁵⁾ Gooss i. m. 67. l. És *Jahrbuch der k. k. Centr. Commis.* 1856. évf. 21. l.

⁶⁾ Vass i. m. 156. l.

⁷⁾ Vass i. m. 156. Gooss i. m. 87. l.

⁸⁾ Goss i. m. 115. l.

⁹⁾ Egy 132—133. évből való feliratos kő tesz róla említést. Lásd Szamosközi *Analecta lapidum* 73. r. Gruter: *Inscriptiones Antiquae*

rott,¹⁾ Grebicsen,²⁾ Magyarécsan,³⁾ Mitroviczon,⁴⁾ Ó-Budán,⁵⁾ Ó-Palánkon,⁶⁾ Ó-Szőnyben,⁷⁾ Pátyon,⁸⁾ Petrovciban,⁹⁾ Prépostfalván,¹⁰⁾ Szombathelyen,¹¹⁾ Sebesen,¹²⁾ Sebesvároton,¹³⁾ Várbhelyen,¹⁴⁾ Verseczen,¹⁵⁾ Zalánán,¹⁶⁾ Illokon.¹⁷⁾ Egyáltalán bátran állíthatni, hogy nem volt hazánkban csak valamire való római város, mely a maga vízvezetésével nem bírt volna. Néhol épenséggel nagyszerű építményekből

177. 3. Marsili: *Danubius Pannonico-Mysius* II. k. 55. tábla. Duellius: *Das merkwürdige Wien* 219. Ovelli: *Inscriptionum Latinarum collectio* I. 812. Seivert: *Inscriptiones* nr. 13. Fridvaldszky: *Inscript. Romanae Transilvanicae* nr. 75. Mommsen: *Corp. Inscript. Lat.* III. I. 233. nr. 1446. — Nyomaira Várbhelynél és Klopotinánál akadtak. I. Vass i. m. 156. Neigebaur: *Dacien* 184—191. Aekner i. m. 18. l.

¹⁾ Nyomaira a Mahmud hogy közelében találtak. Vass i. m. 156. l. Aekner i. m. 18. l. Kövári: *Erdély épít. emlékei* 20. l. De feliratilag is nyoma maradt. I. Homayr: *Archiv* 1823. 591. l. Neigebaur *Dacien* 147. l. Ugyanó in *Bulletino dell' Instituto di Corresp. archæologica* 1848. p. 180. Mommsen: *Corp. Inscr. Lat.* III. I. 185. nr. 990.

²⁾ Marsili: *Danubius Pannonico-Mysius* II. köv. rajzban is.

³⁾ Orbán Balázs: *Székhelyek leírása* III. 196. Gooss: *Chronik d. arch. Funde Siebenbürg.* 91. l.

⁴⁾ Lásd alább.

⁵⁾ Marsili i. m. II. 3 és fig. V. Römer: *A régi Pest* 46. lephoz csatolt Matzl-féle 1752. évi térkép. Rupp: *Budapest és környékének helyrajzi történetéhez* csatolt térkép. Palugyay: *Budapest legújabb leírása* 147. l. Ortvy: *Magyarorsz. régi vízrajza* I. 89—90.

⁶⁾ *Délmagyarorsz. Tört. és rég. Ért.* VII. 165. 169.

⁷⁾ Römer: *Arch. Köz.* VI. k. II. f. 155. l. Mit Römer a *Műregészeti Kalauz*-ban I. 86. öszöngy róm. vízvezetéknek mond, az a grebicsire vonatkoztató.

⁸⁾ Römer: *Műregészeti Kalauz* I. 89.

⁹⁾ Ortvy: *Magyarorsz. régi vízrajza* 398. l.

¹⁰⁾ Gooss: *Chronik* 100. l.

¹¹⁾ *Arch. Ért.* VI. 11.

¹²⁾ Gooss: *Chronik* 100. Fivály: *Erdélyi múzeumegylet Évkönyve* III. I. 5. Mommsen: *Corp. Inscr. Lat.* III. I. 259. nr. 1633. 7. 8.

¹³⁾ Torina: *A lines dacicus felső része* 45. l.

¹⁴⁾ Lásd a 9. jegyzet alatt említett műveket az előző oldalon.

¹⁵⁾ Milleker: *Régészeti Köz.* Verseczről a délmagyarországi *Tört. és rég. Ért.* VII. 121—126.

¹⁶⁾ Aekner: *Die röm. Alloth. in Sieb.* 19. l. Vass: *Erdély a rómaiak alatt* 156. l.

¹⁷⁾ Katancsich: *Orbis Antiquus* I. 321.

állottak, mint Ó-Budán, a régi Aquincum területén, hol az egyes tömör pillérek, melyeken a vízvezető esatorna nyugodott, a Lőpor-malomtól Ó-Budáig követhetők az esztergomi országút és a Duna között levő területen.¹⁾

Hozzá kell adnom, hogy e római vízvezetékek szerkezetekre nézve részint földszintiek, részint földalattiak voltak, a szerint a mint a vízvezető csövek pilléres felépítményeken voltak elhelyezve vagy a földbe lerakva. Czeljokra nézve, mint másutt, úgy nálunk is különbözök voltak. Első sorban a friss ivóvíz után való szükségletet kellett kielégíteniök, a mely szükséglet nagy volt minden római városban. Aztán egyéb közegészségi czéloknak is szolgáltak, a számos köz- és magánfürdők számára a szükségelt vízmennyiséget előteremtve. Majd el is kellett vezetniök a felhasznált vizet s e tekintetben nagyszorú emlékmaradvány az ó-budai cloaka.²⁾ Helyenként technikai, erőműtani feladattal is bírhattak, a mennyiben malmok hajtására lettek alkalmazva, bár épen nem oszthatom azon nézetet, mintha a rómaiak a vízvezetéseket általán, és főkép malomkerekek hajtására használták volna. Ez állhat talán Budára és környékére nézve, de aligha a vízben gazdagabb dunántúli tájakra és Erdélyre. Itt a nagyobb esésű zuhatok feleslegessé teszik a komplikáltabb vízvezetési szerkezetet. A rómainál a kézimalom játszott nagy szerepet úgy a hely-örsegekben mint a privát háztartásokban, a mint azt eléggé hirdetik is az eddigelő előkerült római kézimalmok.³⁾

A római vízvezetékekre vonatkozó emez adatokkal szemben tehát az a kérdés merül fel, hogy vajjon a sz. István és sz. László-féle okiratokban mint a pécsi egyházmegyének keleti határául említett Kőárok s illetőleg aqueductus nem vonatkozik-e ilyes római vízvezeték maradványaira? Láttuk, hogy ép a Szerémségben is több nyoma maradt a római vízvezetéknek, nevezetesen ép Mitrovicz területén éjszaki irány-

¹⁾ Fájdalom mindinkább nyomuk vész e pilléreknek, melyek legujabb időkig kőbányáknak szolgáltak s szabad-prédát képeztek volt.

²⁾ Leírta 1856-ban temesi Reitter főmérnök. Azonkívül l. Römer: *Műreg. Kalauz*: I. 86. Salamon: *Budapest tört.* I. 320—321. Zsignondi jelentését *Arch. Ért.* XIII, 284.

³⁾ *Magyarország régi vízrajza* II, 172—174.

ban Mandje'os felé. A nevezett városban a Kitok nevű utczában nagyobb mérvű falazott maradékaí láthatók. Innen több rendbeli vízvezető eső is került elő. A víz főtömege azonban válúzott szabad kömederben folyt, úgy mint az aquincumi nagy vízvezetőben. Hogy e vízvezetési műnek igen jelentékenynek kellett lennie, abból is bizonyos, mivel Mitrovicz helyén Sirmium, az ó-kor egyik legjelentékenyebb városa állott. És mégis semmi sem bizonyosabb annál, hogy az említett okiratok Kőárka sem ezen mitroviezi, sem a Szerémség egyéb vízvezeteki műveire nem magyarázható. Mert akár szolgáltak legyen e művek ivóvíz, vagy fürdővíz hozására, akár pedig technikai czélokra, annyi kétségtelen, hogy sem ezen, sem azon rendeltetésüknél fogva nem kapcsolhatták össze a Dunát a Szávával. Egy ilyen összekapcsolásnak semmiféle czélja nem képzelhető, s így rá sem illenek az okiratok szavai. Nem a két folyót kapcsolták össze, hanem levezették a Verdnik, a Fruskagora ivóvizét a posványos mély síkban levő községekbe s így mindenesetre más magyarázat után kell törekednünk, melynek elfogadható, helyes értelme van.

XIV.

A Kwarok a fruskagorai római útvonalra vonatkozik.

Figyelmünket a *római utakra* kell irányoznunk, mert nézetem szerint a rejtélyes Kőárok alatt egy ilyen *római utat* kell értenünk. Olyat, mely a Dunát összekapcsolta a Szávával. Ilyent pedig kettőt találunk e vidéken. Az egyik a pannóniai nagy dunamenti út, mely Vindobonából, a mai Bécsből Aquincumra vagyis Ó-Budára s innen Sirmiumra futott. A Duna mellett feküdt Altinum- vagyis Mohácestől ez út Antianenak (= Bünnak), Mursanak (= Eszéknek), Cibalenek (= Vinkovcenek) s innen a Száva mellett feküdt Sirmiumnak tartott. Ez út tehát valósággal összekapcsolta a Dunát a Szávával, ám azért én mégis a Kőárkot nem ezen útvonalra vonatkoztatom, és pedig azért, mert ez útnak Mitroviczon túl is volt folytatása Bassiana (= Petrovce) és Taurunum (= Zi-

mony) irányában. E hely a Duna és a Száva között fekszik, s ép ezért bizonyos, hogy az okmány nem azt fogta volna mondani, hogy az út a Szávánál végződik, mint inkább azt, hogy — tekintve a Dunának nagyobb jelentőségét — a Dunánál végződik. Sőt még így sem volna az okmány kifejezése megfelelő, mert ez a római út Singidunumon (= Belgrádon) át még tovább is húzódott Viminaciumig (= Kostolatzig), hol két nagy ágra szakadt, melyek egyike tovább húzódott a Duna mentében, másika pedig a mæsi tartomány belsejébe a Morava mentében Naissusnak (= Nischnek), onnan pedig a thraciai tartományba Serdicanak (= Sophianak), Filibenek (= Philippopolisnak), Heracleának (= Edirnenek) s Byzantiumnak (= Konstantinápolynak). Így is, úgy is nem egyeztethetjük jól össze az okmány terminusát magával a régi útnak futásával.

Ez okból én inkább is azon rövidebb útra gondolok, mely a Szerémséget derekon át függőlegesen hasította. Az a római Malatától vagyis a mai Banostortól erős déli irányban húzódott egyenesen Mitrovicznak, az Alma Monson vagyis a Fruskagora-hegységen át összekapcsolva Malatát Sirmiummal. Ez utat Mommsen¹⁾ s utána Römer is²⁾ mint »bizonyos utat, viam certam» tüntetik fel pannoniai térképeiken s a szó valódi értelmében a Dunánál kezdődik, mert ott szakadt ki a nagy dunamenti via strata oldalából, s végződött a Szávánál, mert ott Mitrovicznál szakadt be a mohács-zimonyi nagy útba. Túl a Száván nem volt folytatása, legalább ennek semmi nyoma, jele. A Sirmiumból Sisciának (= Eszéknek) a Száva mentén netán húzódott út, ha ilyen csakugyan létezett, nem a fruskagorainak, hanem a zimony-mitroviczinek volna folytatásául tekintendő.

Hogy a Kőárkot ezen fruskagorai rövid útra kelljen vonatkoztatnunk, az ellen mit sem bizonyíthat sz. István és

¹⁾ *Ractia Noricum Pannonia*, Mellékelve a *Corpus Inscriptionum Latinarum*-I. kötetéhez. Tab. IV.

²⁾ *Pannonia térképe irodalmi kátfők és emlékszerű nyomok alapján készítette Römer Flóris 1873.* Mellékelve az *Acta nova Musaei Nationalis* I. kötetéhez.

sz. László két okiratának terminusa: tudniillik a *Kvarok* = *Kőárok* és *aqueductus* = *vízvezeték* kifejezése. Már egymaga az a körülmény, hogy az 1093-ik évi okirat *aqueductus*-nak nevezi azt a határt, melyet az 1009-ik évi diploma egyszerűen csak *Kvarok*-nak nevez, eléggé mutatja az okiratok szerkesztőinek, illetőleg átíróinak a tárgyra vonatkozó bizonytalanságát. Könnyen tekinthették századok múltán ez út maradványait *vízvezeték* maradványainak, annál is inkább, minthogy a Mitroviczról éjszaki irányban a Fruskagora felé húzódott római vízvezeték maradványai ezen útnak irányában húzódtak. A XI-ik században használatban volt *Kőárok* kifejezés nem is olyan, mely valami nagyon meg nem felelne, mert ez út, a Mitrovicz vidéki mélysíkterület kivételével, hol mindenesetre *töltésből* állott, legnagyobb részében fensíkon s hegységen át haladva, kiárkolásokkal volt szerkesztve, mely kiárkolások részint természetesek, részint mesterségesek lehettek. A sz. István-féle okmánynak »*ut dicitur Kvarok*» kifejezése eléggé mutatja, hogy a *Kőárok* kifejezés nem e szó közönséges értelmében vendő, sz. László korában pedig a fogalmak már annyira összezavarodtak, hogy némely, ezen út déli végszaka mentén húzódtott vízvezetői maradványok által félrevezetve, magát az utat is *aqueductus*-nak nézték s vették.

De támogatja nézetem helyességét egy oly körülmény is, melynek mindenesetre nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk. Az a XIV-ik századi *pápai tizedjegyzék* tudniillik, melyet tanubizonyosságul már egyszer szóba hoztam. Ezen jegyzékek-ből kitűnik, hogy a pécsi egyházmegyének Dráva-Duna-Száva-közi főesperestsegei: a *pozsegai*, *valkói* és *maróti* főesperestsegek. Nyugatról keletre a *pozsegai* archidiaconatusra a *valkói*, s erre a *maróti* következett. Ellenben a kalocsai egyházmegyéhez ugyanesak a Duna-Szávaközben a *sirmiumi* főesperestség, melynek területe ugyan már a szerémi püspökségen belül feküdt, de ennek dacára is a kalocsa-egyházmegyei archidiaconatus által vizitáltatott. A két szomszéd egyházmegye tehát közvetlenül érintkezett egymással és pedig egyrészt a sirmiumi, másrészt a maróti főesperestsegek területei által. Mint kalocsa-egyházmegyei helységek szerepelnek, mikép már mondtam egyszer: Zimony, Jakovo, Ó-Szlanka-

men, Pétervárad, Kamenica, Irig, Cserevic, Banostor, Vrdnik manastir, Gregurevci, Besenova manastir, Mandjelos, Mitrovicz s néhány más nehezebb meghatározású hely. Ellenben a pécsi egyházmegye maróti főesperestéséhez tartoztak: Morovic vagyis a régi Marót, honnan a főesperestéség nevét is kapta, továbbá Adasevce, Kuzmin, Bingula, Lezimir, Szuszek, Virics, Ljuba, Nesztin, Illok, Babika, Berkaszovo, Erdővég, Csibarac és még néhány meg nem határozható hely. E szerint a két egyházmegye határai a Dunába futó Almás és a Szávába futó Mandjelos patakok vidékén érintkeztek, *de ép ide esik a fruskagorai római út is, úgy hogy a XIV-ik században is ez választotta el a két egyházmegyét egymástól a Dráva-Duna-Szávaközben.*

És mert ilyen útról van szó, könnyen megértjük azt is, hogyan történhetett, hogy ép e vidéken koecezantak össze a kalocsai és a pécsi egyházfejedelmek birtokérdekei. Ha csakugyan egy a természet által vont vízmeder képezte volna a határt, akkor a kalocsai érsek igényei alig terjedhettek volna ez erősen markirozott határon át s alig történhetett volna, hogy egy s ugyanazon helyek két megyében is szerepeljenek. Az út annyi század óta mindinkább romladozott, néhol egészen el is tűnhetett már a XI. és XIV. századokban, mi által természetesen maga a határ is bizonytalanná vált, minek következménye a határvillongás volt.

Ezért vizsgálatom eredményeképen újból állítom, *hogy a sokat emlegetett, sokféleképen magyarázgatott Kőárok nem más mint azon római út, mely Banostortól a Fruskagora hegységén át Sirmiumba, vagyis Mitroviczra vezetett.*

XV.

A mai pécsi egyházmegye kiterjedése.

Ismerve ekkép a pécsi egyházmegyének első határait hátra van még, hogy azt a mainak kiterjedésével összehasonlítsuk. S ezt téve legott meggyőződünk, hogy a legujabb s a legrégebb papi megye nagyságára nézve nagy a különbség.

Éjszakon a mai határok egészen összeesnek a régi diocesis hatáiraival, mert annak éjszaki határhelységei Duna-Földvár, Nemet-Keér, Tápé, Bikács, Pálfa, Simontornya hirom már Fehérmegyébe eső filiájával, Ozora fehérmegyei Uj-Dád pusztája és néhány veszprémmegyei filiáival. Szóval a mai egyházmegye éjszaki határai összeesnek a politikai megyének, t. i. Tolna megyének hatáiraival, úgy hogy Fehérmegyéből csak Vám, Igar, Kis-Dád és Uj-Dád puszták, Veszprémmegyéből pedig csak Kula, továbbá Tóti, Belső-Saári, Külső Saári puszták, Halmos, Tüskés és Új maorok tartoznak mint mindannyi filiák a pécsi egyházmegyéhez. Mondhatni eszerint, hogy ez egyházmegye éjszaki határai ma is azok, melyeket sz. István állapított volt meg.

Láttuk, hogy a XIV-ik században az egyházmegye már jól kitágult nyugatfelé, a mennyiben a Kapos balparti vidék, vagyis Tolna megyének mai dombovári járása már a pécsi egyházmegyéhez tartozott. E terület a *regöli* főesperestéséget képezte régente, manap pedig a *tolnai* főesperestéségnek dombovári, értényi s részben simontornyai alesperestéségeit foglalja magában. Sz. István idején e terület még kívül esett a pécsi egyházmegyén s emnyiben mondható, hogy a szent istvánkori pécsi diocesis éjszakkelletről nyugotra való kifejlődésében kisebb volt a XIV-ik századinál és a mainál. Egyébiránt még megjegyzem, hogy a mai és a XIV-ik századi egyházmegye északnyugoti határai nem nagyon jelentékenyen tértek el egymástól. A mainak e vidéken legnyugatibb helyei Nyári pusztája, Kánya, Remete pusztája, Tóth-Keér, Hékut pusztája, Bedegh, Újmajor, Értény, Szántó, Várong, Lápafő, Nak, Nosztány pusztája, Másztony, Dombovár, vagyis Tolnamegyének északnyugati határai egyeznek a püspökség északnyugati hatáiraival, míg a XIV-ik században az egyházmegyei határ kissé kisebb terjedt az Árak folyóig, sőt azon túl is, a mennyiben Gyalán¹⁾ és Zimány²⁾ még oda tartozott.

Délnyugat felé az egyházmegye mai határai nagyjában

¹⁾ Galan, Kalan, Gylan. Monumenta Vaticana I. I. 263. 277. 298. 306.

²⁾ Synan, Ziman u. o. 263. 277. 299. 306. II.

Baranyamegye politikai határait követik s csak kis részben csapnak át Somogymegye határterületére, a mennyiben a kaposvári járásban Kis-Keresztúr mint Gödre fiókja a pécsi egyházmegyéhez tartozik, alább pedig a szigetvári járásban P.-Németlukafa, P.-Terecséni, Boldogasszonyfa, Sz.-László, Kis-Sz.-László pusztá, Ritics pusztá, P.-Sz.-Márton, Alma-mellék, P.-Zoeska, P.-Sz.-Egyed, P.-Antalfalu, Szulimán, P.-Ödönvölgy, Tót-Keresztur, Mozsgó, P.-Sz.-Miklós, Zsibóth, P.-Turbék, P.-Domolos és Szigetvár, még alább pedig Somogymegye egész eszéca, nevezetesen a következő helyek és puszták: Potony, P.-N.-Homok, Endrőcz, P.-K.-Homok, Tótujfalu, Lakócsa, P.-Gabar, P.-Fenek, Drávafok, P.-Beesal, P.-Lanka, P.-Kosztovány, Sz.-Borbás, P.-Haraszti, Markócz, Sz.-Mártou, P.-Borjánca, Dráva-Sz.-Márton, Dráva-Keresztur, P.-Topolócz, P.-Csali, Sztára, P.-Zános, P.-Endes, Révfallu, P.-Nagyverdő, P.-Vájás szintén a pécsi egyházmegyéhez tartoznak.

A XIV. században az egyházmegye határai eme vidéken ily messzire nem terjedtek ki, Somogymegyeből csak Kerese-
ligetet,¹⁾ Szabadit,²⁾ Boldogasszonyfát,³⁾ Almamelléket,⁴⁾ P.-Sz.-Egyedet⁵⁾ tudjuk olyanokul kijelölni, melyek az Almás vizén túl a régi pécsi egyházmegyéhez mint parochiák tartoztak. Innentől fogva az Almás képezte a pécsi egyházmegyének határait, úgy hogy ezentúl Somogyból egy helység sem tartozott e megyéhez, csak alább azon ponton túl, hol az Almás vize Somogyból Baranyába csap át, Sztára az egyedüli hely, mely még a pécsi egyházmegyéhez tartozott Somogyból. A pécsi egyházmegyének e vidéken való határait a XIV-ik században a baranyamegyei Maróca,⁶⁾ Kőrösöny pusztá,⁷⁾

¹⁾ *Kerehelikethe, Surchelikethe, Kereheligete* u. o. 262. 277. 299. 306. II.

²⁾ *Zabadi, Zachadi, Zabadi* u. o. 263. 277. 298. 306. II.

³⁾ *Ecclesia B. M. Virg., Boldogasszonyfalua, Boldogasszonyfalua* u. o. 265. 273. 284. II.

⁴⁾ *Alma* u. o. 284. I.

⁵⁾ *St. Egid* u. o. 264. 274. 293. 313. II.

⁶⁾ *Marocha, Morol, Morolcha, Morolka, Morossa* u. o. 237. 264. 273. 283. 293. 312. II.

⁷⁾ *Genedisse, Kerdysse, Gerdesse, Kerdiste, Gerdische, Kordeste* u. o. 264. 273. 283. 293. 312. II.

Bogdása*) és a somogymegyei Sztára helységek jelölik. Ezeket innen kelet felé az az egész terület, mely az Almás, illetőleg a Fekete víz s a Dráva között fekszik s ma Baranyamegyéhez tartozik, a XIV-ik században a pécsi egyházmegyéhez tartozott, hová különben ma is tartozik, csak hogy jóval tovább is nyugati irányba, a mennyiben Endrőcz, P.-N.-Homok, Potony és Tótujfalu jelölik a legkülsőbb határpontokat.

Bizonyos, hogy a XI-ik században a pécsi egyházmegye e vidéken való határai szintén szűkebbre voltak kimerve mint a maiak. Sz. István okmánya világosan az Almás vizét jelöli ki határuul s így a XI. és XIV-ik századi határok megegyeztek egymással. Hogy vajjon a Fekete vizen túl, mely az Almásnak déli folytatása, a Dráváig való terület a XI-ik században úgy tartozott-e a pécsi egyházmegyéhez mint a XIV. században, a sz. István-féle okmány alapján határozottan eldönteni nem lehet, mikép azt már előbb, hol a határterminusok magyarázásáról volt szó, említettem.

Igen nagy változás mutatható ki azonban délen. Itt az egyházmegye határai jelentékenyen összezsugorodtak az újabb időkben. Sz. István korában a Kőároktól nyugatra minden a pécsi egyházmegyéhez tartozott le a Száváig: Szerém, Verőcze, Pozsega megyék egész területe. Minthogy azonban a sz. István-féle okmány a Dráva-Szavaközben a határt ki nem jelöli, biztosan nem is mondhatjuk, hogy meddig terjedt az e vidéken. Valószínűnek tartom, hogy a határvonal itt tulajdonképen csak későbbben, a zágrábi püspökség felállítására idejében nyert szabatosabb meghatározást. A XIV. században a határok e vidéken még mindig elég ingadozóak. A pápai tizedjegyzékek adatait nem lehet mind egész biztonsággal értelmezni s ez adatok sok tekintetben lehetetlenítik az egyházi beosztás határainak pontos kijelölését. Egészben azonban azon meggyőződésre jutunk, hogy az Ilova folyó képezte ekkor az egyházmegye délnyugati határvonalát, délen pedig a Száva egész hosszában a Mandjelos-patak torkolatáig.

Ma e nagy területből már csak nagyon kevés tartozik a

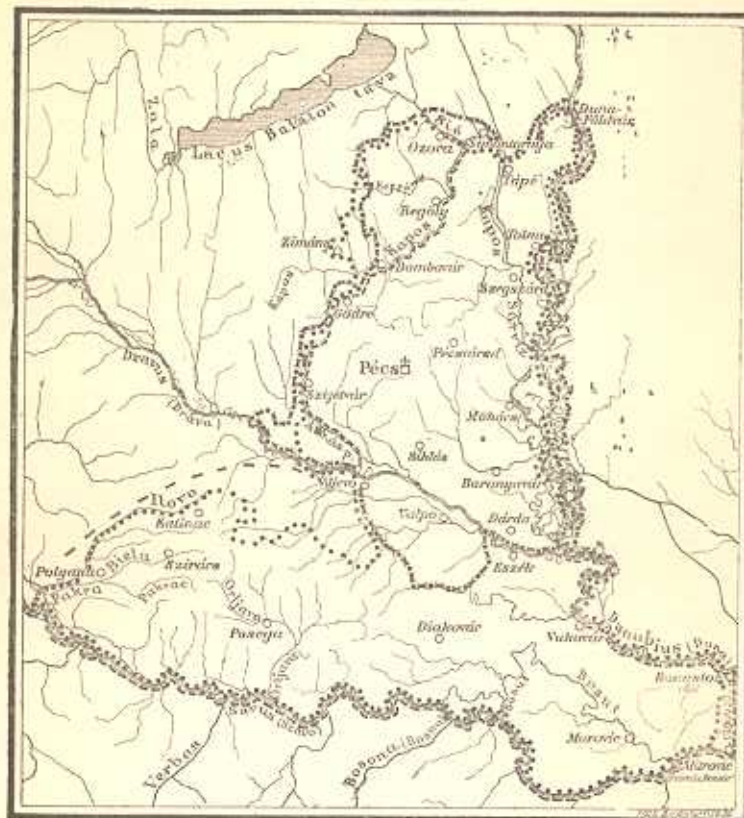
^{*)} *Bokarsa, Bogula, Bogdaza, Bogdaste* u. o. 237. 264. 274. 285. 293. 312. II.

pécsi diocesishez, t. i. a valpói és a miholjaci esperességek. Amahhoz tartozik 1. Bizovac plebánia Ladimirevci és Krtin-jača filiákkal; 2. Brodjance plebánia Budimee, Habjanovce, Martince, Poganovce és Jedinac filiákkal; 3. Čepin plebánia Branjevino, Belahof (Orčara), Bara, Orasje, Podrumina, Lívana, Lustič, Pomočin, Graškovina, Dudinjak, Gelisće s néhány erdei filiákkal; 4. Harkanovce plebánia Koska, Ivanovce, Zelčín, Prisunčanje, Vučkovac filiákkal; 5. Petrievec plebánia Josefsdorf, Satnica, Samatovce, Selce és Cerovac filiákkal; 6. Valpó plebánia Bistrince, Bočanjevce, Marjančaci, Nard, Ság és Vinogradei filiákkal. Ellenben a miholjaci esperességhez tartoznak: 1. Mariance plebánia Kunisince fiókkal; 2. Miholjac plebánia Rakitovica s Glozje filiákkal; 3. Podgajce plebánia Bočkinci, Črnkovei, Sv.-Gjuragj filiákkal; 4. Radikovec plebánia Čamagajevce, Golince, Poreč filiákkal; 5. Sljivosevec plebánia Beničance, Lačie, Kučance, Brezovica, Kladje filiákkal; 6. Veliskovec plebánia Gát és Tiborjance filiákkal, végre 7. Viljevo plebánia Kapelna, Adelinstan, Badjevo, Gustavstan, Blanje, Cret és Csárda filiákkal.

Vagyis a mai pécsi egyházmegyéhez tartozik még a Dráván túli vidéken az északi alispánság területének egy része, melynek legkülsőbb határhelységei Viljevo és Čepin. Az összes többi terület már kívül esik ma a pécsi egyházmegyén.

A PÉCSI EGYHÁZMEGYE HATÁRAI A XI-ik, XIV-ik ÉS A JELEN SZÁZADBAN.

Feltüntetette *Ortvay Tivadar.*

- a pécsi egyházmegye határai a XI-ik században,
 a XIV-ik században,
 ————— jelenleg.